

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**

ГҮЛСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ

«ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ» КАФЕДРАСЫ

**Қазақ әдебиет тарихы пәнінен
(мәтіндер жинағы)**

Гүлстан- 2007

Қазақ әдебиеті тарихы

пәнінен 2-курс студенттеріне

мәтіндер жинағы.

Гүлстан – 2007 ж. 62 бет.

Мәтіндер жинағы негізінен жыраулар поэзиясының көркемдік ерекшеліктері мен сол дәуіріндегі қазақ хандығының басты бағыттары жөнінен деректер береді. Сондай-ақ ұлттық тұрғыдан жас ұрпақтың сана-сезіміне халықшылдық қасиеттерді сіңдіруге лайықты еңбек болып есептелінеді. Жоғары оқу орнындағы филология бөлімі студенттері үшін аса маңызды жинақтың бірі.

5220108 «Қазақ филологиясы» тәлім бағыты бойынша білім алатын студенттер үшін лайықталған мәтіндер жинағы Гүлстан мемлекеттік университеті ғылыми-методикалық Кеңесінің 22.06.07 мәжілісі хаттамасы қаулысымен бекітілген.

**Құрастырған: «Қазақ филологиясы» кафедрасының
аға оқытушысы Тотанов. Н.**

**Редактор: Педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент Асабаев Ж**

Пікір білдіруші: Пед. ғыл. канд

доц. Абдувалитов Е.

Университет ҰУБ бошлығы:

Э. Инатов.

Кіріспе

XV-XVI ғасырлардан бастап қазақтың өзіндік төл әдебиетінің іргесі қаланып, әдеби тілі қалыптасады. Осы кезден бастап әдебиет тарихында қазақ авторлары, жеке жыраулары мен ақындарының есімдері белгілі болады. Дара ақындық творчество бой көрсетеді.

Профессор Е.Ысмайылов айтқандай, жыраулар да ақын, көркем сөз шығарушы өнерпаз, ауыз әдебиетінің өкілдері. Жыраудың ақыннан өзгешелігі шығармаларының сарыны мен тақырыбы бірыңғай болып келуінде. Адам басындағы қайғыны, зарды, ел ішіндегі ауыртпалықты толғау, әлеуметтік, елдік мәселелерді көтеру, тағы басқа әр түрлі өткен-кеткен көңілсіз күйлерді шерту, болашақты болжап, ақыл айтып, батагөйлік ету, шешендік түйіндер жасап, терең ой қозғау - жыраулардың дәстүрлі ерекшеліктері. Бірыңғай тарихи тақырыптарды, әлеуметтік-қоғамдық мәселелерді, ерлер мен хандар ісін, елдің жай-күйлерін, қонысын, өткені мен болашағын толғап, осы мәселелер төңірегіндегі өкініштер мен өксіктерге бой ұра, кейде тіпті зарыға жыр толғап отыру-жырауларға тән қасиет.

Қазақтың есімдері ел аузында жүрген жыраулары көп-ақ. Бірақ олардан бізге жеткен мұра жоқтың қасы. Мысалы, проф. Ә.Марғұланнның айтуына қарағанда, Махмут Қашғари сөздігінде Шөже жырау аталады екен. Ол XI ғасырда көшпелі түріктерден шығып, көп жыр білген жыршы болыпты.

IX ғасырдан қобызшы жырау Қорқыт, XIII ғасырдан найман Кетбұқа, Ұлық жыршы (кей деректе Аталық жырау) дегендерді білеміз. Аталық жырау (Жошы хан өлімін естірту сөзі) арқылы есте сақталған және ол туралы қазақ аңызымен қатар Ибн-ал-Асир шежіресі де хабарлар береді.

XIV ғасырдан Сұрғалтай ұғлы Сыпыра жыраудың есімі мәлім. Оны Ш.Уәлиханов деректеріне сүйене отырып, профессор Ә.Марғұлан қыпшақ руынан шыққан, ұзақ өмір сүрген, тарихта ноғайлы жырларын туғызған жыршы деп мәлімдейді.

Зерттеуші Сыпыра жыраудың аса шешен болғанын және оның көшпелі қыпшақ еліне беделді адам саналғанын атап көрсеткен. Сыпыра жырау Тоқтамыс хан тұсында XIV ғасырда жасаған жыршы. Маңғыстау мен Жайық бойын, Сарайшық қаласын мекендеген. Жырау сөздерінің кейбір үлгілерін В.Радлов пен Ильминскийлер жинақтарынан да жиі ұшыратамыз. Басқа да қол жазба мүліктерде жырау нақылдары кездесіп қалады.

Сыпыра жыраудың кейбір өлеңдерінен Шоқан жеке үзінділер де келтірген.

Профессор Б.Кенжебаев (Сөз жоқ, Сыпыра жырау тарихта болған адам... қыпшақ хандығының соңғы кезінде ... хан ордасында тұрған...) деп жазады. Жыраудың өз атынан айтылған сөздерге сенсек, ол бірнеше хандардың тұсында жасап, 180 жасқа келіп өлген:

*Мен қартыңмын, қартыңмын,
Не көрмеген қартыңмын,
Бастыққа бастық, Бастық хан,*

*Оны көрген кәріңмін.
Одан соңғы Кедей хан,
Оны көрген кәріңмін.
Онан соңғы Ала хан,
Оны көрген кәріңмін.
Онан соңғы Қара хан,
Оны көрген кәріңмін.
Он екі тұтам оқ атқан,
Онан соңғы ер Шыңғыс
Оны да көрген кәріңмін,
Мұнарасы қырық құлаш
Өзден сұлтан Жәнібек
Оны көрген кәріңмін.
Ұлы бабам Домбауыл,
Соны көрген кәріңмін.
Жүз сексенге келгенде,
Шықпаған жан жүрегінде...
Сонша хандар өткенде,
Жас та болсаң Тоқым хан
Сені көрген кәріңмін.*

(Ер-Тарғын), (Едіге), (Қырымның қырық батыры) жырларында да жырау есімі аталатыны әркімге мәлім. Бір ескерерлік жай, Сыпыра жырау түсінігінде Едіге ұнамды адам емес. Ол Едігеге наразы адам. Сондықтан Тоқтамысқа берген ақылында (Едігені басқа хандыққа өткізбей, алдап-сулап болса да қолға түсір, шақырып алып басын ал) дейді. Бұған қарағанда, ол Тоқтамыс пен Едіге араларында болған жанжалдарға бейтарап емес. Тоқтамыс жағының жоғын жоқтаушы.

Жырлардағы Сыпыра жырау хан мен батырлар арасына бітім айтқан дана, ақылгөй, сәуегей адам. Сыпыра жырау атынан айтылатын толғау кейіпкер сөзінен гөрі ақындық арнауға ұқсаңқырайды. Бұған қарағанда, ол (Ер сайын), (Қобыланды), (Ер Тарғын) сияқты ноғайлы циклындағы жырларды шығаруға араласқан ақыл болуы ғажап емес. Бұл пікірді бізден басқа да зерттеушілер айтып келеді. Мысалы, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, Ә.Марғұлан пікірлері де де осындай.

Профессор Е.Ысмайылов тек қана қазақ жырлары емес, ноғайлы, қарақалпақ, басқа да орта азия халықтары жырларының авторы да жыраулар мен шайырлар деп дәлелдейді. Сондай-ақ, (Қазақтың да белгілі батырлар жырын ең әуелі Шалғез, осы Сыпыра жырау, Жиен сынды жыраулар шығарып таратса керек)-дейді.

Сәбит МұқановҮ (Сыпыра жырау, Асан қайғы, Бұқар жыраулар ХІХ ғасырға дейінгі қазақ ақындарының символы, олар хан қасында отырып батырды жырлаумен қатар, сол кездегі мемлекет мәселесін шешуге қатысады) деп ескертеді.

Сыпыра жырауды еске салатын қазақ ақындарының сөздерін, атап айтқанда, Мұрын жырау, Жамбыл, Нұрпийіс пікірлерін естен шығармау ке-

рек. Олар Сыпыра жыраудың тарихта болған кісі және көп жырлардың шығарушысы екеніне күмән келтірген емес.

Бірақ, Сыпыра жыраудың қоғам ортасындағы орны, қай жерде болғаны туралы деректердің аздығы ол туралы түйінді, толық пікір қорытуға әзірше мүмкіндік бермей отыр.

Халық жырларында көп кездесетін екінші ақынның аты - Шеге. Ол кейде ақын, кейде жырау деп аталады. Оның ақындық өнері де халқымызға тән шешендікті, шеберлікті елестетеді. Бұл да тарихта шын болған шабытты ақындардың бірі болуы мүмкін. Бірақ Шегенің дәл қай кезде өмір сүргені бимағлұм. Шегенің атын біз бірінші рет ноғайлының жыры (Қыз Жібектен) ғана естиміз. Тегінде, Сыпыра жырау мен Шеге ақын орыстың (Игорь полкы туралы жырында) кездесетін Баян сияқты ақын. (Игорь жырын) зерттеуші ғалымдар жырдағы Баянды тек кейіпкер деп қана қарамайды. Оны орыс князьдарын дәріптеуші ақын, тіпті сол жырды шығарушы автор болуы да ғажап емес деген болжаулар айтып жүр. Мысалы, осындай пікірді орыс әдебиетін зерттеушілердің бірі Д.С.Лихачев айтады.

Кейін шыққан Жанак айтысында Құтан ақын дегеннің аты аталады. Жанактың айтуынша, ол Арғын руының ең ескі ақыны болса керек.

*Арғынның түп атасы ақын Құтан,
Өлеңге бізден ұста болса керек.*

Профессор Ә.Марғұлан ескі жырларда кездесетін (Суға кетті ер Құтан) немесе (Қыпшақ князі Құтан) деп аталатын кісі де осы болуы ғажап емес, дейді.

Осыған жақын пікірді бұрын Г.Н.Потанин де айтқан.

(Дотан) батыр жырында да бірнеше ақындардың аты аталады. Онда Шорман, Бақтияр деген ақындар белгілі. Жырдың (Ханымыздың бір баласы ақын Шорман), (Шынтемір ханның Баяқтияр деген ақыны бар екен) деп келетін беттері бар. (Дотан) жыры да XVIII ғасырларда шықса керек.

Тағы бір топ адамдар есімі сөзге шешен, тапқыр ой иелері ретінде аңыз етіледі. Бізге кейінгі дәуірге жататын шешен би, әділ қазы есепті тарихта болған адамдар есіміне байланысты шешендік сөздерде жеткен. Мысалы, Жиренше, қаз дауысты Қазыбек, Төле, Әйтеке-Қаражігіт, Ақтайлақ, Сырым билеайтыпты дейтін шешендік сөздер де аз емес. Билер сөздері халықтық шешендіктен нәр алады, бұлар да әсерлі, үлгілі туындылар, афоризмдер.

Кемеңгер Шоқан (Жиренше шешен, Өз-Жәнібек және ноғайлы философы Асанқайғының адамгершіл нақылдары қазақ арасында күні бүгінге дейін қолданылып келеді) деп көрсеткен болатын. Сондай-ақҮ

*Түгел сөздің түбі бір,
Сөз атасы Майқы би.*

деп данышпан Абай да билер сөзінің маңызын атап көрсетеді. Бұл, әрине, тегін айтылған сөздер емес. Ілкі сөз тудырушылар, өнер иелері осындай шешен адамдар екендігін ескерткендік болса керек.

Бұлардан басқа ертеде өмір сүрген жыраулардан сөзі сақталғандарыҮ XV ғасырда жасаған Асан мен Қазтуған– XVI ғасырда жасаған Шалғез, Бекберген, Доспамбет– XVII ғасырда жасаған Жиенбет пен Мүйтен, Марқасқа жыраулар. Бұлардың шығармалары белгілі бір кезең поэзиясына

тән әдебиетті танытады. Енді осы аттары аталған жыраулардың кейбіреулері жайында қысқаша мағлұмат бере кетелік.

1-лекция: Қазтуған жырау Сүйінішұлы

Жоспар:

1. Қазтуған туралы мәлімет
2. Мадақ жыры
3. Қазтуғанның туған жермен қоштасу жыры

Тірек сөздер: жыраудың өмірі туралы мәлімет, оның жорықшы жауынгер болғаны. Қазтуғанның нақыл, тақпақ түріндегі жырлары. Қазтуғанның ақындық қуатын танытатын шығармасы- туған жермен қоштасу жыры. Қорытынды.

Қазтуғанның туып өскен қонысы-Еділден бөліне шығып, онымен жарыса ағатын Ахтуба, Бодан (Бузан) өзендерінің бойы, қазіргі Красный Яр қаласы тұрған маңай. Жырау көшпенділердің шынжырбалақ шұбартөс әскери аристократиясынан шыққан сияқты. Халық аңыздарында ол қолбасы батыр.

Өзіне арнаған мадақ жырында Қазтуған былай толғайды:

*Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шәй жібек оққа кірісті,
Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе қызыл тілдің шешені,
Ұстаса қашағанның ұзын құрығы,
Қалайлаған қасты орданың сырығы,
Билер отты би соңы, Би ұлының кенжесі,
Буыршынның бұта шайнар азуы,
Бидайықтың көл жайқаған жалғызы,
Бұлыт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәуірдің
Арасын өтіп бұзып дінді ашқан,
Сүйінішұлы Қазтуған !*

сауыт киген батыр көтермелеу үшін өзін номадтың түсінігіндегі ең әлуетті, ең құрметті деген заттарға балайды. Тарпаң тағыны ұстар ұзын құрық, ақ орданы сүйеп тұрған әшекейлі сырық, жас бураның тал қайзар өткір азуы, қыранның ең қуатты тырнағы,-алтын да, күміс те, алмас та емес, бірақ алтыннан да, алмастан да салмақты, іріктеліп, екшеліп алынған образдар. Осы жолдардан Қазтуғанның жорықшы, жауынгер жырау болғандығы көрінеді. Сонымен бірге жыраудың эпосшы болғандығы да аңғарылады. Ноғайлы цикліндегі жырлардың біразынан Қазтуған поэзиясының әсері байқалады. Бұл тұрғыдан алғанда Қазтуған - қазақ эпосын жасаушылардың бірі.

Бұлыт болған айды ашқан,

Мұнар болған күнді ашқан,-

деп шалқыған Қазтуғанның білегінің күші қаншалық болғанын біз білмейміз, ал ақындығына келсек, оның мұндай сөздерді айтуға толық хақысы болғандығы көрінеді. Алдымызда кеудесі тола жыр, көмейі күмбірлеген ортағасырлық жыраудың таза үлгісі тұр. Шығармалары сақталмай, біздің заманымызға аттары ғана жеткен, өздері аңыз кейіпкерлеріне айналған ұлы жырау Кет-Бұға, Жұма-Құл, Сыпыралардың поэзиясы жайында ештеңе айта алмаймыз. Бізге шығармаларымен жеткен бірінші ақын-осы Қазтуған. Қазтуғанға дейінгі жыраулық поэзия қандай дәрежеде еді, оның туу, қалыптасу, даму кезеңдері қандай болды - бұл жөнінде, өкінішке қарай, белгілі бір пікір айту мүмкін емес. Алайда, тақырға шөп шықпайтыны сияқты суреткер де өз бетімен, өзінен өзі туа салмайды. Қазтуған нәр алған әдебиет - әрине, көшпенділердің көне поэзиясы, Кет-Бұға, Сыпыра жыраулардың толғаулары.

Қазтуғанның нақыл тақпақ, жыраулық ой тұрғысынан келетін:

*Балдағы алтын құрыш болат,
Ашылып шапсам дем тартар,
Сусыным қанға қанар деп,
Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп.
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым
Ортамнан ойран салар деп.
Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп,-*

іспеттес жолдары жыраулық поэзияның бізге жеткен ең ескі үлгісі. Бұл жерде үлкен ақыл иесі, кең тынысты жырау бой көрсетеді.

Алайда Қазтуғанның ақындық қуатын танытатын шығарма - оның туған жермен қоштасу жыры. Бұл толғаудан кейін бүкіл қазақ поэзиясына азық болған образдарды ұшыратамыз.

*Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ағала ордам қонған жұрт,
Атамыз бізің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз бізің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кінідігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жусан жұрт,
Қарағайдан садақ будырып
Қылышымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт !*

Бұл жолдарда оқушысын баурап алатын ерекше бір күш бар сияқты. Аңдап қарасақ өзгеше ештеңе де жоқ, қарапайым сөздердің өзінде адамды елітер, ерітер қаншама сезім жатыр десеңші !

*Атамыз бізің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз бізің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт...*

Адамға ең ыстық-Отаны, ата-бабасының ғұмыр кешкен, өзінің туып, өскен елі, жері. Сондықтан да Еділ қымбатты, сондықтан да Еділді қиып тастап кетуі мүмкін емес. Жыраудың туған жерге деген махаббатында шек жоқ, бұл сезімде тіпті фәнилік емес бірдеңе бар.

*Салп-салпыншақ анау үш өзен,
Салуалы менің ордам қонған жер.
Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалған бір тоқты
Жайылып мың қой болған жер,
Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең,
Жары мен сайы тең,
Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған...*

Қазтуған поэзиясы-табиғат аясындағы көңілі таза сәби көшпендінің поэзиясы. Бұл поэзия номадтың санасының қаншалық дәрежеде болғандығын көрсетеді, оның өзін қоршаған, әлі адам қолы бүлдірмеген табиғат туралы түсінігінен елес береді, өмірге көзқарасын білдіреді. Табиғат аясындағы ақкөңіл номадтың қиялы өзінің ұшқырлығымен, кеңдігімен, сонымен қатар баландығымен бізді таң қалдырады. Жырау тудырған кейбір суреттер мен образдарға біз кішкене баланың құмнан соққан құрылыстарына қараған үлкен кісінің сезімімен қызықтай қараймыз, бірақ күлмейміз,-таңырқаймыз. Бұл сезім кейде бас ұруға дейін жетеді. Өйткені Еділ жөнінде айтылған:

*Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас,
Бақасы мен шаяны
Кежідегі адамға
Түн ұйқысын таптырмас,-*

деген жолдар қас суреткердің қолынан ғана шығуы мүмкін еді. Сүйкімсіз шөп шырмауықтың қалыңдығы, адамға тыныш ұйқы ұйықтатпайтын бақа-шаянының көптігі де жырауға соншалық ыстық. Туған жердің қасиеттілігінің бір белгісі іспеттес. Бірақ біз сықылықтамаймыз да тыжырынбаймыз-суреткердің қиялына таңырқап, демімізді ішке тартамыз. Өйткені, біздің алдымызда орта ғасырдың поэзиясы, ортағасырлық көшпенді.

Осы тамаша толғау:

*Сөйткен менім Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Хайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт,-*

деп, Еділ бойында қалған түрік тектес руларға бақыт, береке, тыныштық тілеумен аяқталады.

Біздің қолымыздағы Қазтуған атына қатысты деректер әзірге осымен шектеледі. Бізге жеткен, әрине, Қазтуған мұрасының жүзден бірі ғана. Бірақ осының өзі қазақ әдебиетінің басы болып есептелеуге тиіс суреткердің творчествосы жайынан елес бере алады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қазтуған қай жерде туып өскен ?
2. Мадақ жырында Қазтуған өзін нелерге теңейді ?
3. Жырау поэзиясында қандай нақыл сөздер кездеседі ?
- 4 Туған жермен қоштасу жырының көркемдік ерекшелігі туралы айт.

Әдебиеттер:

1. М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алматы. 1992ж
2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алм. 2000
3. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. Алматы. 1989 жыл
4. Жинақ. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. Алматы. 2004 жыл

2-лекция: Асан Қайғы.

Жоспары:

- 1 Асан Қайғы туралы иәлімет
2. Асан жайындағы аңыздар
- 3 Асанның Жәнібек ханға айтқаны
4. Қорытынды

Тірек сөздер: Асан туралы ел арасына тараған аңыздар. Жәнібек ханға арнаған толғаулары. Асанның (Жерүйекті) іздеуі. Жыраудың философиялық толғаулары. Асан жырларындағы нақыл-өсиет сөздер.

Асан Қайғының есімі қазақ сахарасының қай түкпірінде болмасын мәшһүр. Шежіре қарттардың Асан атын естімегені, оның бірер ауыз нақылын білмейтіні кемде-кем. Асан Қайғының тағы бір ныспысы-Асан Ата, халық оны әулие тұтады, ерекше жаратылған жан деп есептейді. Асан жайындағы әңгімелер халық арасына кеңінен тараған. Тіпті, оған аралған үлкен эпикалық поэмалар да бар.

Алайда, Асан бейнесін аңыз мұнары басқан. Оның өмірі жайында бізге жеткен деректер тым аз.

Ел әңгімелері Асанның әкесінің аты-Саятшы Сәбит екен дейді. Қазақ тарихшысы Құрманғали Халитұлының (Тауарих хамса) атты кітабының ай-

туынша, Асан Қайғы -Шыңғыс ханның замандасы ұлан Майқы бидің алтыншы ұрпағы. Бұл-қазақтың кәдімгі (Түгл сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би) деген мақалындағы Майқы, Шыңғыс ханның тарихтан белгілі әскербасыларының бірі Үйсін Майқы.

(Тауарих хамсаның) авторының (Асан Қайғыны кім деп білесіз?) деген сауалына Құдабай ақын мынадай жауап қайырыптыҮ

*Асанның асыл түбі ноғай деймін,
Үлкендердің айтуы солай деймін.
Бұл сөзге анық қанық емес едім,
Естігенім тақсыр-ау бұл-ай деймін.
Тегінде ноғай, қазақ түбіміз бір,
Алтай, Ертіс, Оралды қылған дүбір.
Орманбет хан ордадан шыққан күнде
Асан Ата қайғырып айтыпты жыр.*

Қазақ (Орманбет хан өлгенде, он сай ноғай бүлгенде) деп күй тартады. Халық аңыздарында қазақ-ноғайдың айырылуы Орманбет ханның есімімен байланыстырылады. Тіпті, Орманбет хан өлерінде айтқан екен деген бірер шумақ жыр да барҮ

*Таудан аққан бұлақтың,
Аяғы тартар теңізге,
Санды айдаған бай болса-
Қуанбай қоймас егізге,
Жақсыдан туған жаманды
Жамандай берме, жарандар,
О да бір тартпай қалмас негізге.*

Бұл Орманбетті қазақ шежіресі және кейбір зерттеушілер кәдімгі тарихтан белгілі Ұлұғ-Мұхамед хан деп түсінеді.

Алтын Орда әміршілерінің бірі Ұлұғ-Мұхамед XV ғасырдың 20 жылдарында Сарайдан қуылып, Витовтты паналаған да, кейінірек Қазанда хандық құрған. Біздің назар аударатынымыз-Асан өмірінің біраз уағы осы Ұлұғ-Мұхамед ханның төңірегінде өтуі. Асан Қайғының алдымен Сарайда, кейінірек Қазанда ханның оң тізесін басқан ықпалды бектердің бірі болғандығы байқалады.

Бұдан соңғы жерде Асанды қазақ хандығында, Жәнібек ханның маңнан көреміз.

Асанның нақты қай жылы, қай жерде өлгені белгісіз. Бір мәліметтерде Асан Ата қазіргі Өзбекстан жерінде, Жиделі Байсындыда дүние салды делінеді. Енді бір аңыздарға қарағанда Асан Ұлытаудың басында қайтыпты. Ал Шоқан Асанның зираты Ыстықкөлдің маңында тұр деп жазады. Ақынның қанша жасағаны да мәлімсіз. Хаылқ аңызында ол - көпті көрген көне. Бір аңызда Асан 95 жасқа келген қарт, енді бір аңызда оның жасы 120-да еді делінеді. Халық әңгімелерінде дана, ақылгөй адамның қашан да тұғырдан таяуға айналған ақсақалды қария етіліп көрсетілетіні мәлім, сондықтан мұндай деректерді нақты деп қабылдай беруге де болмайды. Алайда, Асанның шынында да ұзақ жасағанын байқаймызҮ Жәнібек, Керейлермен бірге

Шуға келерден бұрын Ұлұғ-Мұхамедтың ғұзырында жүрген кезінің өзінде ол егде тартып қалған адам. Соған қарағанда Асан Қайғының өмір сүрген дәуірі-XV ғасырдың іші.

Тарихи Асан туралы біздің білетініміз осымен шектеледі. Алайда тағы бір Асан бар. Ол-халық қиялы тудырған аңыздар мен әңгімелердің геройы Асан.

Өз заманының ой-санасына әскер еткен, биікте, асқарда тұрған жандар жайындағы жартылай шын, жартылай лақапқа құрылған әңгімелер өз кейіпкерлерінің тірі кезінде-ақ бой көрсете бастайды. Мұндай әңгімелер уақыт өткен сайын түрленіп, бара-бара аңызға айналып кеткен. Тиянағы-тарихи адам неғұрлым соқталы фигура болса, аңыздар да соғұрлым көп, әрі мазмұнды болуға тиіс.

Асан Қайғы жайындағы толып жатқан аңыздардың нәр алған көзі-тарихи Асанның тірлігі мен кешкен өмірі. Алайда, біз білетін желмая мініп жер кезген данышпан қарттың шын Асанмен ортақ несі бар, тарихи Асан мен аңыз қаһарманы Асанның арасындағы қатыс қаншалық, бұлардың соңғысына қарап алғашқысының кейпін елестете аламыз ба деген мәселелерді шешу өте қиын. Әйткенмен, Мұқтар Әуезов айтқандай, (аңыз әңгіменің тарихтық адамды біржола өзіне ұқсамаған кейіпке түсіріп әкететіні болмайды.. Әрбір аңыз әңгіменің негізінде тарихта болған адамның шын кескінінің түбегейлі ерекшеліктері жүреді). Сондықтан халық аңызы жасаған Асан Қайғының бейнесіне бажайлап қарасақ, белгілі дәрежеде тарихи Асанның кейпін де көруіміз хақ.

Жұрт санасына орын алған Асан-халық бақытын, ел тыныштығын ойлаған дана қария.

*Ай ағамыз, ағамыз,
Болдың бізге панамыз,
Ноғайдың жетім-жесірін
Қойдай айдап сен бақтың,
Аш-арық болған ноғайға
Пана болып, оларға
Тамақ беріп жем таптың !-*

дейді ер Тоған Асан Қайғыға Мұрын жырау жырлаған (Қырымның қырық батырында).

Қазақ даласына Асан Қайғы немесе Асан Ата жайындағы аңыз әңгімелер кеңінен тараған дедік. Бұл реттегі белгілі легенданың бірі - (Ежен хан мен Асан).

Ертеде қазақ Ежен хан дегенге қарапты дейді аңыз. Тызесін бұрынғыдан да батыра түспекке сылтау іздеген Ежен халыққаҰ (Қорадағы билерім құлын тастайды, айғырын кісінетпесін),-деген жосықсыз талап қояды. Жұрт қысылғанда хан қаһарының бар тауқыметін көтеріп алмақ боп белсеніп шыққан-жас бала Асан болады. Бала қасына ерткен қырық мергеніне жолай кездескен ауылдың иттерін атқыза беріпті. Алыстан келген елшілерді қабылдағанда Еженнің ең алдымен білгісі келгені осы содырлықтың себебі. Асан берген жауап мынау боладыҰ (Жас кезімде қозы бағып жүргенде қозыма

касқыр шапты. Бар даусыммен айғайлап ойдың итін шақырдым,-келмеді, қырдың итін шақырдым,-келмеді, қаланың итін шақырдым,-келмеді, даланың итін шақырдым,-келмеді. Сонда бұдан былай ит біткенді қыра берермін деп ант ішіп едім). ЕженҮ (А, тентек шіркін, қазақтың мидай сары даласында жүріп айғайлаған даусынды біздің қаланың иті қайдан естісін) депті. Бұған орай Асан балаҮ (Дат тақсыр, даладағы айғырдың даусын қаладағы бие естігенде, кісінің даусын ит естімеуші ме еді),-дейді. Сөзден тосылған хан тоқталыпты. Қалағаныңды ал дейді балаға. Бала халқының бостандығын сұраған екен, Ежен ханҮ (Бар, бердім қазақ деген жұртты, өзінді хан сайладым),-депті.

Жаны таза, бала мінез көшпендінің санасы да баландықтан арылмағанҮ ұтымды айналған бір ауыз сөздің құдіретіне сенеді, қарадан шыққан жас бала даналығының арқасында хандыққа жетеді.

Әңгіменің сюжеті-ертегілік. Алайда бұл хикаяның әлденеше нұсқасы барлығын ескерсек, оқиғаның Асан атымен байланыстырылуы кездейсоқ еместігін аңғарамыз. Әңгімеден жас кезінен-ақ халық бақытын ойлаған ел қамқоры Асан көрінеді.

Асан жайындағы аңыздардың енді бір алуаны-оның қалайша Қайғы ата-нуына байланысты.

(Сенің талайыңа су перісінің әмірі су сұлтанының қызы несіп болайын деп тұр екен,-дейді бал аштырған жас Асанға балгер.- Төрт үлкен өзен барҮ күн батыста Еділ, Жайық екі су, оңтүстікте ұзын аққан Сырдария, шығыста өр Ертіс. Бәріне де қармақ сал, бірінен болмаса бірінен ілінер). Перінің қызы Асанның қармағына Ертістің басынан ілініпті. (Адамзаттан өзге бөлек түрі жоқ, сұлулықта міні жоқ, жалғыз-ақайыбы-сөйлесерге тілі жоқ). Біраз тұрмыс құрған соң түсініспеуліктің нәтижесінде шарттарын орындай алмаған себепті қыз Асанды тастап көкке ұшып кетеді. “ашықтықтың азабынан Асан мұңды болып, сол себепті Қайғы атанған екен.

Әрине, халық ұғымындағы Асанның қайғысының төркіні махаббаттан емес. Бұл бір зары адамды мұңға батырып, сарқылмас азапты ойдың тұңғыығына тартып кетер қаза күйі іспеттес нәрсе. Асан қайғысы - күнделікті өмірдің күйбені туғызған әдепкі, пенделік қайғы емес, адам атаулының қайғысынан мүлде өзгеше хал. Айтылмыш аңыздың бір нұсқасында Асанның өзінің асылы періден делінеді. Асан Қайғы шын әулие болса оның сүйегінде адамзаттық емес, құпия бірдеңе болуға тиіс. Тарихтан белгілі кейбір адамдардың халық аңыздарында нұрдан, күн сәулесінен жаралған, немесе перінің қызынан туған болып көрсетілетіні де сондықтан. Асан қайғысының түп себебі перінің қызынан айрылудың зары деп ұғыну да Асанды көтермелеудің, Асанға табынудың бір көрінісі, Асан қайғысының кәдімгі пенделік қайғы емес екендігін атап көрсетуге ұмтылудан туған құбылыс.

Перінің қызы мен адамзаттың қосылуы, бірақ асылы басқа болғандықтан тұрмыстарының ұзаққа созылмай айрылысуы-қазақ фольклорында ескіден келе жатқан сюжет. Алайда, айтылмыш аңызды осы кезбе сюжеттің тағы бір көрінісі деп қана қарауға болмайтын сияқты. Асан мен перизат жайындағы хикаяның Қазақстанның әр жерінен жазылып алынған оннан астам нұсқасы бар. Соның бәрінің өзегі - Асанның бақытсыз махаббаты.

Егер халық түсінігі туғызған перінің қызын жай қыз бен адмастырсақ, оқиға шындықтан онша алыс болмай шығады. Хикаяның алғашқыда Асан өміріндегі белгілі бір оқиғаға байланысты тууы ғажап емес. Уақыт оза келе ертегіге айналуы мүмкін.

Асан жайындағы аңыздардың ең таңдаулысы-оның (Жер үйекті) іздеуі.

Асан Қайғы елдің кешіп отырған тұрмысына қанағаттанбайды, мекен еткен қоныстарын жерсінбейді— халықтың болашағын ойлап қамығады. Оның ойынша жер үстінде адамзат тіршілігінде көруі мүмкін ұжмақ ба, оның аты (Жер үйек). Бұл-кісісі жүзге келмей өлмеген, малы екі қайтара төл-деген, елді жау алмайтын, малға жұт келмейтін мекен. Бұл-шөбі шүйгін, суы мол, шаруаға жайлы қоныс. Адамы қайғы дегеннің, қастандық дегеннің не екенін білмейтін, ертеңім не болады деп ойламайтын елге ырыс жер. Онда жұрттың бәрі тең, бәрі де шат-шадымынан тірлік кешеді, ел аласы жоқ, ағайын арасы тату. Бірліктің, ырыстың, бақ-дәулетті, тыныш, бейбіт тұрмыстың белгісі ретінде қой үстіне боз торғай жұмыртқалайды. Міне, осы жерге қоныстану керек. Бірақ оған жету оңай емес. Ұзақ, азапты сапарға жылдар бойы әзірлену керек. Мал төлден тиылуға, ер төсегінен безінуге тиіс. Соншалық төзім, шыдамды бастан өткерген соң ғана (Жер үйекке) сапар шегуге болады. Жол ауырҮ шөлстан бар, аптап ыстық бар. Соның бәріне сабырмен, шыдамдылықпен төзген, жолда кездесетін барлық қиыншылықтарды көтере алатын, бақыт дегеннің, бақытқа жету жолындағы күрес дегеннің не екенін білетін ел ғана (Жер үйекке) қоныстанбақ.

Бірақ сол (Жер үйек) қайда ? Мұны ешкім де айта алмайды. Малға жай, елге ырыс жер барын Асан өзінің ғайыптан болжайтын даналығының арқасында білді, енді сол мекенді өзі табуы керек. Сөйтіп, Асан Қайғы мал біткеннің жүздегі, әрі шыдамдысы желмаяға мініп алып, төңіректің төрт бұрышын түгел кезеді. Айдан ай, жылдан жыл өтеді. Бірақ арман болған (Жер үйек) табылмайды. Халқына бақыт сыйламақ болған Асан Қайғы өксіп келіп Ұлытаудың басына жеткенде дүниеден көшеді.

Әлем фольклорындағы ең таңдаулы легендалардың бірі осылай ауыр күрсініспен, мұңды толғаныспен аяқталады.

Алайда, адам өмірінің қысқалығына, қазаға, сол арқылы жаратушы хак тағаланың өзіне қарсылық білдірген Қорқыт жайындағы аңызды туғызған халық - өр, тәкаббар— (Үмітсіз-шайтан) деген мақалды шығарған халық ешқашан да болашақтан күдерін үзбейді. Қазаға шара жоқ-ақ шығар. Қобызының күйіне аждаһадан айбарлы ажалдың өзін ұйытқан Қорқыт та өлімнен қашып құтыла алмаған. Бірақ осы өмірді, осы азғана өмірді тыныштықта, молшылықта, бақытта өткізу қалайша мүмкін емес ?! Сондықтан халық мұңын ойлаған данышпан Асан Қайғы, ғайыпты болжай алатын сәуегей Асан Ата (Жер үйекті) таба алмапты дегенге жұрттың сенгісі келмейді. Жоқ ! Олай емес ! Бұл - ақылға симайтын сөз. Шындығында Асан Қайғы (Жер үйекті) тапқан екен! Бірақ... бірақ амал не, жұрт ұзақ дайындыққа, жол азабына шыдай алмаймыз деп қорқып, (Жер үйекке) бармай қойыпты. Шын ойға алған болса (Жер үйекке) жету мүмкін екен, бірақ жұрт өзінің алауыздығын, ақылсыздығын, топастығын көрсетіпті, сөйтіп данышпан Асан Ата

жол бастап тұрғанда арман болған (Жер үйекке) қоныс аударып алмай қалыппыз. Аңыз тағы да мұңмен аяқталады. Бірақ бұл да соңы емес. Аңыздың енді бір нұсқалары былай жалғастырылады. Үй сөйткенмен, Асан Қайғы бір топ елді ертіп әкеткен екен, олар (Жер үйекке) жетіпті— қазір сонда шатшадыман тұрмыс кешіп жатыр-мыс. Тарихи Асан желмаяға мініп жер шолып, дәл аңыздағыдай жүре қоймаған болар. Бірақ қиялдағы мекен-(Жер үйек), ондағы қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған тіршілік кебі жайындағы аңыздың барлық нұсқасының Асан атымен байланыстырылуына селқос қарауға болмайды. Шоқан Асан Қайғыны көшпенділердің философы деп, әрине, әншейін атай салмаған. Біздіңше, Асан Қайғының адам баласы бақытты тұрмыс кешетін қиялдан туған мекен (Жер үйек) жайындағы ойларын баяндайтын көлемді шығармасы болғанға ұқсайды. Бұл туынды жыраулық толғау түрінде келді ме, әлде Томас Мордың (Утопиясы), Кампанелланың (Күн қаласы) сияқты үлгіде жазылды ма, -ол арасын ажыратып айту қиын. Ал бізге жеткен легенда сол философиялық шығарманың кейбір жұқаналарының аңызға айналып кеткен түрі. Халық қиялы (Жер үйекті) Асанның өзіне іздетеді. Желмаяға мініп жер шолған Асан Қайғы жолай кездескен жерлерге, жайлау, қыстауларға өз бағасын бере отырады. Қазақ арасында шүйделі қоныстарды былай қойғанда ұсақ өзендер, кішкене төбешік, сай-сала жайында да (бұл туралы Асан Қайғы солай депті)-деген сөздер жиі айтылады. Асан шықпаған төбе, Асан түстенбеген бұлақ жоқ сияқты. Сондықтан (... Жер-сулар, қоныс-қыстаулар жайында Асан айтты деген сын сарап, барлау, болжау сөздердің көпшілігі сол жерлерді бертінде келіп қоныстанған елдердің өз жерінің сырын, жайын түсініп, танып болған соң, көп тәжірибе жылдарынан соң Асан атынан қосқан өз шығармалары, өз сындары) деген М.Әуезов пікіріне қосылуға тиіспіз. Жер жайында Асан айтты деген сөздер тапқыр, әрі көркем келеді. (Үш Алматы деген жер бар екен. Сарымсағы сабаудай, бүлдіргені бүйректей, алмасы бар жүректей. Сол жерді қимадым),-депті Асан Қайғы.

Шымкент, Сайрамды көргенде: (Екі басса бір базар, малда береке болмайтұғын, екі басса бір мазар, баста берекке болмайтұғын, базары жақынбайымас, мазары жақын-көбеймес),-деген екен.

Семейтауды:

Төс табаны төрт елі
Атан жүрер жер екен.
Төсегінен түңілген
Адам жүрер жер екен,-

дейді.

Асанның бұл реттегі сөздерді бос мақалдау, жай тақпақ емес. Сөз етілмек қонастардың малға, басқа жайлы-жайсыздығы айтылып, оның өзіндік ерекшеліктеріне дәл баға беріледі. Кейде жер аттарының шығуы да осы Асан есімімен байланыстырылады.

(Шідерті) деген өзенді көргенде: (Мына шіркіннің топырағы асыл екен. Алты ай арықтатып мінген ат бір айда майға бітетін жер екен, бос жылқы шідерлеп қойғандай тоқтайтын жылқының жері екен),-деп... біраз жатқан екен. Сол себепті (Шідерті) атанған екен. (Түндікті) деген өзенді көргенде:

(Он екі тұтам қазылық үй түндік, маңырап жатқан қой түндік, қойдың құлағы тұтам шығып тұрған жер екен) деп қимай артына үш қарағандықтан (Үшқара) атаныпты. Ерейментауды көргенді: (Желдің жеті есігі бар екен, қыс болса жылқы тұрмас, жылқы тұрса ішіндегі құлын тұрмас ораздының жайлауы, жиырлының қыстауы екен, екі жағындағы ел бай болар да қақ ортасын... қоныс қылған ел кедей болар, бітісі жаман екен, бірімен-бірі төбелесетұғын кісі сықылды ерейіп тұрғанын, панасы жоқ дала секілді тау екен),- дейді. (Терісаққанды) көргенде: (Уа, шіркін, Сарыарқаның тұздығы екен, тек анда-санда обып қоятын жұты бар екен, ібрақ артынан мал тез өсетін жар екен),-депті.

Сарыарқада небір шұрайлы жерлер болғанымен, аңыздың айтуынша Асанға ешбірі ұнамапты. Өйткені Асанның іздегені-мал мыңғырып өсетін мінсіз, мүлтіксіз қоныс қана емес, жау қарысы жетпейтін жер. Сондықтан Асан өзі көрген жерлердің қайсысынан болмасын мін табады.

Асан сыны кейде тым ащы, аса өткір. Мәселен, Асан Шыңғыстауды көргенде былай депті-міс: (Мына шіркіннің топырағы құтырған екен, оған шыққан шөп құтырады, оны жеген мал құтырады екен, оның етін жеп, сүтін ішкен адам құтырады екен— қаны үзілмейтін, кісі өлтіру, ұрыс-төбелес көп болатұғын жер екен).

Шыңғыстау қалмақтармен қақтығыстар мүлде дерлік тоқталып, қазақ-қазақ болғалы үзілмей келе жатқан сырт жаулармен ұрыс-соғыс бәсеңдеген кез-ХVIII ғасырдың соңғы ширегінің өзінде Найман мен Тобықты руларының қақтығысының себепкері болды. Кейінірек патша өкіметінің тұсында да әртүрлі даулардың нәтижесінде туған ұрыс-қағыстар, ру-аралық керістер өзімен көрші тайпалармен салыстырғанда Тобықты ішінде молырақ болған. Өзі Тобықты Абай: (Ел бүлігі-Тобықты),-деп әншейін айта салған жоқ. Жоғарыдағы Асан айтты деген сөз сол дәуірде шыққаны күмәнсіз. Және тобықтылардың өздері емес, көршілерінің шығарғаны. Осы ретпен айтылған сөздердің біразында кейбір жайлау қоныстар мүлде іске алғысыз етіліп көрсетіледі. Мәселен, Асан Баян Аула тауын көргенде: (Ат ерін алуға жармайтын жер екен. Мына шіркінді жұрт қалай қоныс қылып отырған !? Өзін бір көрген кісі кәпір сені желкемнің шұқыры көрсін дейді екен),-депті-міс. Баян Ауланы мекендеп отырған елдің өзінің мұндай сөзді айтпауы хақ.

Алайда, жерге байланысты Асан атына телінектің сөздердің бәрін де фольклорлық деп қарауға болмайтын сияқты. Қазақ хандығы XV ғасырдың орта шенінде Шу, Сарысу өзендерінің бойында құрылғаны мәлім. Жат өлкеден келген жұрт жаңа қонысқа, әрине, өз бағасын береді. Ондай сөздердің біразын елдің аузы дуалы қариясы Асан айтуы әбден мүмкін. Себеппіз құбылыс жоқ. Әу баста сондай бір түртпек болды демесек, қазақтың өзінің бір қонысына Асанға баға бергізуінің сырын түсіндіре алмас едік.

Асанның Шу жөнінде айтқан сөзі: (Мына шіркіннің екі жағы борбас екен, өне бойы қара қамыс, іші толы жолбарыс екен, баланың іші қуырылмайтұғын, пышағы қыннан суырылмайтұғын, еркегі ат болатын, ұрғашысы жат болатұғын жер екен). Шуды жолбарысының көптігіне қарамай пышағы

қыннан суырылмайтын, яғни тыныш, бейбіт жер екен деуінің мәні неде ? Бізше, бұл сөздер сол кездегі тарихи оқиғалардан көрініс береді.

Қазақ хандығын құраған рулардың ата-мекені Дәшті-Қыпшақтан кетуінің басты себебі-ондағы өзара қырқыс, күн сайынғы атыс-шабыс, Әбілқайыр мен Барақ ұрпақтарының арасындағы қақтығыс еді. Әбілқайыр ұлысынан кеткен соң қазақтар Моғолстанның батыс бөлігі Шу бойында біраз жыл бейбіт тұрмыс кешеді. (Мұнда олар тыныш өмір сүрді),-деп жазады Мұхамед Хайдар (Тарихи Рашидиде). Әйелдің, яғни ананың жат болуының да мәні бар: мұнда келгендердің көбінің туыстары сол Дәштіде қалып қойды, бүліншіліктің нәтижесінде қандас, рулас адамдардың аралары ажырады, қазақ болып бөлінгендер қиянға шығып кетті.

(Көкектен басқа құсы жоқ, көк шөптен басқа ісі жоқ, жер азғыны мұнда екен, қатыны семіз, ері арық, ел азғыны мұнда екен. Аты бестісінде қартаятұғын, жігіті жиырма бесте қартаятұғын жер екен),-депті Асан Қаратауды көргенде. Еділдің ен тоғайын, Жайықтың көк шалғынын жайлап келген ел Шу, Сарысу, Қаратаулардың ақ тақырын, әрине, жерсінбейді. Бұл сияқты жаңа қонысты ұнатпау, ескі ата-мекенді аңсау Асан толғауларында да бой көрсетеді. Яғни жер жайында айтылған, Асан атына телінетін сөздердің кейбіреулерінің шынында да Асанның өзінікі екендігі байқалады.

Асан айтқан нақыл сөз, Асан айтқан толғау жырлар, әрине, өте көп болған. Бізге соның кейбір жұқаналары ғана жетіп отыр.

Асан сөздерінің дені:

Құйрығы жоқ, жалы жоқ құлан қайтып күн көрер,
Аяғы жоқ, қолы жоқ жылан қайтып күн көрер,
Жалаңаяқ байпаңдап қаздар қайтып күн көрер,
Шыбыншықса жаз болып таздар қайтып күн көрер,-
іспеттес нақыл, толғау түрінде келсе керек. Бұл жолдардан адам тағдыры ғана емес, жан иесі мақлұқтардың бәрінің тіршілігі толғанатқан, көне заманда өмір сүрген көне философ-гуманистердің типіндегі ойшыл Асан танылады. Кейін аңызға айналып, аты ұрпақ аузында құртметпен аталған адам теңіздей терең ақылдың иесі болғандығы күмәнсіз.

Асанды көбіне хан қасынан көреміз. Оның бізге жеткен толғаулары түгел дерлік Әз-Жәнібек ханға арнай айтылған. Алайда, Асанды сарай ақыны деуге болмайды. Халық аңыздарында Асан Қайғы жайында (бұл қария қашан да ханға жағынбай, жарамсақтанбай тура сөйлеуші еді) делінеді.

Бұл сөздің ақиқаттығы Асан толғауларынан-ақ байқалады.

Ай хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар.
Аймағын көздеп көрмейсің,
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып қызып терлейсің,
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің,-

Дейді ол Жәнібек ханға.

Ханның елді өз бетімен билеп төстеу, қаһары түскен адамын өлім жазасына кесу хақысынан айрылып, рубасы ақсақалдарсыз ешбір мәселені шеше алмайтын күйге жетуі-қазақ хандығының соңғы дәуіріне тән құбылыс. Ал Асан өмір сүрген заманда ханға жаңағыдай сөйлеу кез келген шонжардың қолынан келер іс емес. Бұл-Асанның Асандығы ғана айтқызған сөз. Бұл жерде Асан-халық тілегінің жоқшысы. Асан мұңы-халық мұңы. Оның атына жалғанған Қайғы деген анықтама халық сүйіспеншілігінің белгісі іспеттес. (Таурих хамсаның) авторы өзі діндар Құрманғали Асанның (Қайғы) атлу себебін дінге тіремек болады. Бұл-халық санасындағы Асан бейнесімен қабыспайды. Асан қайғысы бақиды, ахирет жайын ойлағаннан туған қайғы емес. Асан мұңының тамыры тереңде. Оның негізінде халықтың сол кездегі тұрмыс-халіне жаны ашығандық, өмірге көңіл толмау бар. Асан қайғысы бүгінгі тіршіліктің, ертеңгі болашақтың қамын ойлағандықтан туған қайғы. Сондықтан да өз толғауларында ол үнемі халық атынан сөйлейді.

Бажайлап оқысақ, Асан толғауларынан тек сол заманға ғана тән кейбір суреттерді, қазақ халқының құралу дәуіріндегі белгілі тарихи оқиғалардың елесін көреміз. (Асан Қайғының шығармалары өз тұсының айнасы, ол өз дәуіріндегі қазақ халқының мұңын, тілегін көрсетеді),-деп жазған еді Б.Кенжебаев.

Әбілқайыр ханнан бөлінуге қарсы болмағанмен, Асан Қайғы ата-мекеннен ат құйрығын үзіп ұзап кетуді онша қош көрмегені байқалады.

Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын
Жемде кеңес қылмадың
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойыңды,
Отын тапсаң тойыңды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің.Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Еділ деген қиянға
Еңкейіп келдің тар жерге
Мұнда кеңес қылмадың...

Ата-мекеннен біржол безуге Асан тіпті де риза емес. Сондықтан Жәнібек, Керей хандардың Моғолстандағы Иса-Бұға ханға беттеп көшкен ұзақ сапар жүрісі Асанға мәнсіз де, қажетсіз де көрінеді. (Нәлет біздің жүріске !)-дейді ыза болған ақын. Елін қимаған ақын артта қалып бара жатқан қоныстардың артықшылғын айтып босқан жұртты қайырып, Жәнібек көшін тоқтатпақ болады.

Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қысқа қыстасаң,
Ал қолыңды маларсың
Алтын менен күміске !

Асан өмір сүрген XV ғасыр-Шығыс Еуропаның тарихында ұлы өзгерістер болып жатқан дәуір еді. Күні кеше Алтын Орданың тепкісінде жатқан орыс елі қайта көтерілді, Москва күшейе бастады, бірлі-жарым қақтығыста өз қаруының салмағын көрсетіп те қалды. Алтын Орда шылпара боп ыдырап, оның орнын өзара қырқыстан басқаны білмейтін ұсақ хандықтар басты. Ал орыс мемлекетінің қуаты күн сайын артып келе жатты.

Асан Қайғының өз дәуірінде болып жатқан өзгерістердің мәнін ұғып, байыбына жете түсінгендігі көрінеді. Бұл, әрине, Асанның үлкен ақыл иесі, ойшыл болғандығының тағы бір айғағы.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Асан Қайғының өмірі туралы қандай деректер бар ?
2. Ел арасына Асан жайында қандай аңыздар тараған ?
3. Асан толғауларының тақырыбы
4. Жырау толғауларынан жаттау

Әдебиеттер:

1. М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алматы. 1992 жыл
2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алм. 2000
3. Жинақ. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. Алматы. 2004.
4. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. Алматы. 1989.
5. Жинақ. Алдаспан. Алматы. 2001.

3-лекция: Доспамбет жырау.

Жоспары

1. Доспамбет туралы мәлімет
2. Толғауларындағы туған жер тақырыбы
3. Доспамбет - жорықшы жырау

Тірек сөздерҮ Доспамбет туралы тарихи деректер. Оның жорықта шығарған толғаулары. Толғауларының көркемдік ерекшелігі.

Доспамбеттің асыл тегі ноғайлыдан еді. Жыраудың туыс-өскен жері-Донның құйылысындағы Азов шаһары (Азау кермен, Азағ, Азаулы).

Айнала бұлақ басы тең
Азаулының Стамбұлдан несі кем,
Азаулының Аймадет ер Доспамбет ағаның
Хан ұлына иесі жоқ,
Би ұлының несі кем !

Алла өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менім несібем !
Азаулыда аға болған ерлер көп еді
Әйтсе де алмаға ат байлағаны жоқ еді !

Доспамбет-жорықшы жырау. Бізге жеткен толғауларының рухын айтпағанның өзінде оның талай ұрыс-қағыстың куәсі болғандығын көрсететін жолдары жеткілікті.

Сере, сере, сере қар
Асты кілең, үсті мұз,
Күн түн қатса жібімес.
Мен күлікке қосымды артқанмын,
Көмбідей ару жаларға
Күректей мұзды тоңдырып
Кірмембес ауыр қолға бас болып,
Күңіреніп күн түбіне жортқанмын...

НемесеҮ

Ағарып атқан таңды ай деп,
Шолпанды шыққан күндей деп.
Май қаңбақта ағалардың аты жусап жатыр деп,
Ақшаңдақты құрып қойған шатыр деп,
Жазыда көп-ақ жортқан екеміз
Арғымақтың талдай мойнын талдырып,
Үйде қалған арудың
Ал иіндігін аудырып.

Жарақаттан өлерінде айтты деген сөзінде жырау:

Ер Мамайдың алдында
Шаһид кештім, өкінбен,-

дейді. Мамай 1549 жылы өлген. Ал Доспамбеттің офат табуы бұдан көп бұрын сияқты. Ұлы Ноғай ордасының биі Мамай мен Доспамбеттің әміршісі-Қырым ханның бірігіп қимыл көрсетуі-1523 жыл. Осы жолы Қырым ханы Махмед-Герей Мамайдың көмегімен Жәнібектің ұлы Үсейінді жеңіп Астраханды алады. Қырым мен Ноғай ордасы үзбей жауласып отырғаны белгілі. Ауыз бірлік бұл жолы да ұзаққа созылмайды— Мамай өзінің немере інісі Ағыстың (Жаңбыршыұлы Телағыс) үгітімен Махмет-Герейді Астраханнан алдап шығарып алады да, баласы Батыр хан екеуін сондарынан ерген барлық татарларымен қоса қырып тастайды. Бұдан соң Ұлы Ноғай ордасы мен Қырым арасындағы жаулық қайта тұтанады.

Доспамбет осы Махмет-Герей мен Мамайдың әлі тату кезінде қаза тапқанға ұқсайды. Яғни жыраудың өмір сүрген уағы XV ғасырдың соңы, XVI ғасырдың алғашқы ширегі.

Дүниенің басы сайран, түбі ойран
Өтер сүйте бұ дүние

Азаулының Аймадет ер Доспамбет ағадан,-

дейді жырау өлерінде айтқан жырында. Рухы таза ортағасырлық бұл толғаудан номад-жауынгердің ой-өрісі, санасы, нанымы көрінеді. Қазір мағынасы

мүлде ұмытылған сөздер, тілімізде қолданудан шығып қалған тіркестер жырда баршылық. Жыраудың өзінің жарақаттануын, қансырап, әлі азайып, бойынан өмір кетіп бара жатқанын суреттейтін жолдары рухының ескілігіне, көркемдік әдістерінің сәл жабайылығына қарамастан көңілге әсер етерлік терең, көз тоқтатарлық сұлу.

Арғымаққа оқ тиді
Қыл майқанның түбінен
Аймадетке оқ тиді
Отыз екі омыртқаның буынынан.
Зырлап аққан қара қан
Тиылмайды жонның уақ тамырдан.
Сақ етер тиді саныма,
Сақсырым толды қаныма.
Жара бір қатты, жан тәтті,
Жара аузына қан қатты
Жарықшылар жоқ па екен
Жармай білте саларға,
Жағдайсыз жаман қалып барамын,
Жанымда бір туғанның жоғынан.

Доспамбет жайындағы бір әңгімені В.Радлов Қырымды қоныстанған ноғайлардан жазып алған. (Азауда Доспамбет аға болған, ондан башқа отуз екі аға болған, әпсі де батырлардан болған),-деп басталады бұл шағын хикая. Бұлар бір күні жорыққа аттанады. Бірнеше күннен соң көп әскерге кездеседі. Басқа ағалар қашайық дегенде Доспамбет: (Қашмақ болмас, алла не көрсәтсә шуны көрәрбіс),-деп ұрысқа кіріседі. (Башлаған қауға еткеннер. Әмді көбісін қырғанлар. Бір шетке шыққаннар соң бір қамшысы бар екен Доспамбет ағаның. Қауға еткен йерінде о қамшы қалған. - Ағалар, ді, менім қамшым қалған, қайтамын, ді. Ағалар айтаҰ қайтма, ді. Өсәгі бұлан терісі, өрімі өгіс қайысы, ді. Қамшым қалды, қайтамын, ді. Соңа қайтып бара әскәргә...) Сөйтіп, Доспамбеттің қазасы ұрыс кезінде түсіп қалған қамшыдан болады. Қазақта Доспамбеттің қалай, қандай жағдайда жарадар болғандығы айтылмайды, тек ұзақ толғауы ғана беріледі. Қамшы жөніндегі деталь-әрине, аңыз. Бірақ қолымыздағы толғаудан осыған ұқсас жолдарды ұшыратамыз:

Қарағайлы көдік бойында,
Қамшым қалды ойында.
Бүлдіргісі бұлан терісі,
Өрімі құнан білдің қайысы.
Шырмауығы алтын, сабы жез,
Би Азынның бойында
Күзен қарсақ жер ме екен !

Өрімі пілдің қайысы, бүлдіргісі бұлан терісі, орамы алтын, әшекейлі қамшы батырдың енді көрінгенге жем болатын барлық мал-мүлкінің символы іспеттес. Бұл сөздердің негізінде көзі мәңгі жұмылуға айналған жанның жарық дүниені қимауы бар. Осыдан соң жырау артында қалып бара жатқан зайыбын Қосақай, Қосай, Ер Досай атты балаларын еске алады. Бірақ олар-

мен сырттай қоштасуға, (бел шешіп) иман айтуға ауызы бармайды. Доспамбет өзінің ескі дәуренін, садақ толы сәйкез оқты боратып ата, алты құлаш ақ найзаны ұсынып шанша жауын мұқатқан күндерін, Еділдің бойын ен жайлап бейбіт тұрмыс кешкен заманын қимайды. Бұл жерде жырау өзінің көңіл күйін бере алатын мұң-зар мен арманға толы әсерлі сөздерді таба алған. Толғау Доспамбеттің о дүниеге бет бұрып өзін-өзі бекітуімен, өмірінің босқа өтпегеніне сенім білдіруімен аяқталады.

Тоғай, тоғай, иоғай су,
Тоғай қондым, өкінбен.
Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастадым, өкінбен.
Тобыршығы биік жай салып,
Дұспан аттым, өкінбен
Тоғынды сарты нар жегіп,
Көш түзедім, өкінбен,
Ту құйрығы бір тұтам
Тұлпар міндім, өкінбен,
Туған айдай нұрланып
Дулыға кидім өкінбен,
Зерлі орындық үстінде,
Ал шымылдық ішінде
Тұлымшағын төгілтіп
Ару сүйдім, өкінбен,
Бүгін, соңды өкінбен,
Өкінбестей болғанмын,
Ер Мамайдың алдында
Шаһид кештім, өкінбен !

Доспамбет-қазақ әдебиетінің өсу-өркендеу тарихында елеулі роль атқарған суреткерлердің бірі. Доспамбет жырларының игілікті әсері, тіпті, кейініректе шыққан Бұқар, Махамбет творчестволарынан да айқын аңғарылады. Соынмен бірге ескіден қалған мол мұра-эпикалық жырлардан да Доспамбет әсерін байқаймыз.

Доспамбет мұрасының дені біздің заманымызға жете алмады. Өйткенмен жыраудың кейбір туындылары және жырау жайында жаңа деректер әлі де табылатын шығар деген ойдамыз. Бұл, әрине, болашақтың ісі.

Ал әзірге қолда санаулы жолдардың өзінің әдебиетіміздің тарихы үшін маңызы зор.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Доспамбет қай жерде туып өскен
2. Доспамбеттің жорық жырлары
3. Доспамбет туралы ғалымдардың пікірлері
4. Жырау өлеңдерінен жаттау

Әдебиеттер:

- 1 М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алм. 1992
2. М.Мағауин. Ғасырлар бедері. 1993.

3. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалаптасу кезеңдері. А. 2000.
4. Жинақ. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті . Алм. 2004
5. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. А.1989.

4-лекция: Шалкиіз жырау Тіленшіұлы.

Жоспары:

1. Шалкиіз туралы мәлімет
2. Шалкиіздің би Темірге айтқан толғауы
3. Шалкиіз толғауларының тақырыбы
4. Жырау поэзиясының көркемдік ерекшелігі

Тірек сөздер: Шалкиіздің өмір сүрген дәуірі. Жырау толғауларының алғаш баспа бетіне шығуы. Би Темірге арнаған толғауларының шығу себебі. Ерлікті, батырлықты дәріптейтін шығармасы. Шалкиіздің қазақ поэзиясының қалыптасуындағы ролі.

Суреткерлер тағдыры санқилы кейбіреулері көзі тірісінде-ақ лавр венігін киеді, өлген соң аты ұрпақ аузында құрметпен аталып, шығармалары ғасырлар бойы жасайды, енді біреулері тіршілігінде данышпан, дана, ұлт аталады, жазғандары мінсіз сияқты көрінеді, ал көзі жұмылған соң көп ұзамай оп-оңай ұмытыла салады, енді біреулердің өмірдегі үлесі-белгісіздік, танылмайды, бағаланбайды, даналығына жұртшылықтың көзі жетуі үшін оны өлуі қажет сияқты, шынында да солай болады. Жазушы дүниеден көшкеннен кейін біраз жылдан соң оның белгісіз қабыры қайта жаңртылып, басына сәулетті мұнара тұрғызылады.

Алшын ішінде Құяс табынан шыққан Тіленшіұлы Шалкиіз жыраудың тағдыры мүлде өзгеше болды. Күйкі өмірде дегені үнемі орнына келе бермегенмен де тәкаппар, даңқұмар батыр жырау тіршілігінде-ақ алты алашқа танылды. Құздан құлаған селдей екпінді, ағарып атқан тандай сұлу жырларға хан да, қара да ұйыды: Шалкиіз өз заманының бірінші ақыны болды. Жырау офат тапқан соң оның рухы да даңқ пен құрметке бөленді— әр бұтасы ән салған, әр малшысы ақын болған көшпенділер жайлаған Орталық Азияда бірнеше ғасыр бойы онымен бой таластыра аларлық ешкім де дүниеге келмеді. Бірақ осыдан жүз-жүз елу жыл бұрын, дала басқа кейіпке түсе бастаған, әзелгі тірлік тынысы өзгерген ХІХ ғасырда ортағасырлық рыцарь-жыраудың бейнесі көмескіленуге айналды. Әйткенмен, бұл да Шалкиіз үшін бақытты шақ еді оның шығармаларынан қалған соңғы жұқаналар жазылып алына бастады. Жыраудың ғасырлар бойы даланы дабылдатқан даңқы өшті, бірақ оның орнына шын мәнісіндегі мәңгілік жасау келді: жырау туындылары әртүрлі өлеңдер жинақтарына, хрестоматияларға енгізілді, сөйтіп келешек ұрпақтың алдына жету мүмкіндігіне ие болды. Баспа ісі өркендемеген, қазақ тілінде санаулы ғана кітаптар жарық көрген революцияға дейінгі дәуірде Шалкиіз шығармалары әртүрлі жинақтарда, хрестоматияларда он екі рет басылды. Бұл-сол кез үшін астрономиялық сан еді.

Осы кезде Шалкиіз қазақ ақын жырауларының ішінде бірінші болып орыс тіліне аударылды. Орыс ғалымдары мен зерттеушілері Шалкиіз творчествосына жоғары баға бергенін көреміз.

Жыраудың би Темірге айтқан жырлары орыс тілінде шыққан әртүрлі жинақтар мен мерзімді баспасөз бетінде төрт рет жарық көрді.

Шалкиізді бір кездегі (қара ағаштан қалың ноғайдың) ең соңғы ұрпақтары да әлі ұмыта қоймаған екен. Оның би Темірге арнаған толғауының бір үзіндісін В.Радлов Қырымдағы ноғайлар арасынан жазып алып, өзінің (Түрік тайпалары әдебиеті нұсқаларының) VII кітабына енгізді.

Осы кезде жыраудың даңқ қыраны ең соңғы рет шарықтап қалды. Бірақ бұл ұзаққа созылған жоқ. Революциядан соң халқымыздың әдеби мұралары жан-жақты жиналып, жекелей де, топтастырыла да баспа бетін көріп жатқанда Шалкиіз жырау ешкімнің назарына ілінбеді. Том-том болып қазақ әдебиетінің тарихы жазылғанда Шалкиіз зерттеушілер көзінен қағаберіс қалды. Жырау жайында ара-тұра айтылып қалған сөздер бірді-екілі ауыздан аспайды. Жыраудың мүлде дерлік ұмытылғандығына дәлел ретінде оның Шалкиіз атының (Шалгезге) айналдырылғанын айтудың өзі жеткілікті. Шалкиіздің кезінде әдебиетіміздің тарихынан өзінен тиісті құрметті орында ала алмай қалуының кейбір себептеріне соға кетейік. Жыраудың біздің заманымызға жеткен шығармалары түгелдей баспа бетін көргенімен де бірыңғайланбаған, бір жерге жинақталмаған еді. Шалкиіз толғаулары күні бүгінге дейін революциядан бұрын шыққан, шаң басқан ескі кітаптардың арасында шашылып жатыр, олардың кейбірінің барлығынан әдебиет тарихшыларының өзі бейхабар. Содан соң Шалкиізді оқығанда көзге бірден түсетін жай-ондағы кейбір образдардың, тіркестердің, кейде тіпті тұтас жолдардың Бұқараға, Махамбетке, Базарға т.б. ұқсастығы. Шын мәнісінде бұл ұқсастық Шалкиіздің Бұқар, Махамбетке емес, Бұқар, Махамбеттің Шалкиізге ұқсастығы. Шалкиіздің әдебиет тарихына енгізілмей қалуының тағы бір себебі-оның зерттеушілерге бірден-бір дерлік белгілі шығармасы (Би Темірге толғауда) әмірші атына арналған мадақ сөздер бар. Яғни (Шалкиіз ханды, биді мақтаған, мұндай адамды әдебиет тарихына қалайша енгізе аламыз !) Және ең соңғы, ең басты себеп-(Бізде XVIII ғасырға дейін әдебиет болған жоқ, өйткені болуы мүмкін емес еді) деген дана тезиске бас шұлғу.

Шалкиіз жыраудың өмірі жайында бізге біраз деректер жеткен. Жыраудың туып-өскен жері Батыс Қазақстанда ел аузынан жазылып алынған тарихи әңгімелерге қарағанда, Шалкиіз Ноғайлының ұлыбиі Мұсаның қызынан туыпты. Әкесі Тіленші - қазақ арасында көп шонжардың бірі болса керек. Үш айлығында анасынан айырылған болашақ жырау нағашы атасының қолында өседі. Көшпенділер аристократиясынан шыққан Шалкиіздің өз өмірінің алғашқы күндерінен бастап-ақ жоғарғы қауым ішінде болғандығын көреміз. Бұл оның адам ретінде қалыптасуында ғана емес, поэзиясында да үлкен із қалдыруға тиіс еді.

Өз атасы билер кастасына жатпағаны себепті ешкімге тәуелсіз әмірші болу маңдайына жазылмағанын білген атаққұмар, билікқұмар Шалкиіз қашан да билеушілерді билеуге тырысады. Жыраудың бұл мінезі ол

жайындағы әңгімелерден ғана емес, оның өзінің шығармаларынан да көрініс тапқан.

Едігенің немересі Тенсібайдан туған Темір би батыс тарихшыларына да, шығыс тарихшыларына да белгілі адам. Анонимді (Шейбани-намадан) оның Астраханьды билеген Қасым сұлтанның іргелі бектерінің бірі эмир-эль-умера, яғни әскербасы болғанын көреміз. Қасым сұлтан маңызды мәселелердің бәрін Темірмен кеңесіп қана шешеді екен. Темір 1410 жылы Уграда болған, 1415 жылы Қырымды шауып, мол олжамен оралады. Өмірінің соңғы кезеңінде Темір-Москваның одақтасы. Оның өз дәуіріндегі тарихи оқиғаларда қандай роль атқарғаны сол кездегі орыс жылнамаларынан айқын аңғарылады.

Темірдің қаншалық ықпалды адам болғандығына мысал ретінде оның қызы Нұр-Салтанның жайын айтудың өзі жеткілікті. Алдымен Қазан ханы атақты Меңлі-Герейдің әйелі болған, Қазан хандары Махмет-Әмин, Әбділ-Ләтиф, Қырым ханы Сайып-Керейдің анасы Нұр-Салтан орыс патшаларымен өз тарапынан елші алысып тұрған, мемлекет істеріне ықпал етіп отырған.

Темірдің дәлді қай жылы туып, қай жылы өлгені мәлімсіз. Оның есімінің орыс тарихында ең соңғы рет ұшырасуы-XV ғасырдың 90-жылдары. Ал 1504 жылы Ноғай ордасының биі-Темірдің ұлы Тәуекел. Бұл кез документтерінде Темір о дүние адамы, марқұм ретінде ғана еске алынады.

Біздің қолымызда бар деректерден Шалкиіздің Темір би өлгеннен соңғы өмірі Мамайдың және оның інісі Жүсіптің төңірегінде өткендігі көрінеді. Ордадағы Жүсіп пен Исмайылдың билікке таласу дәуірінде жырау Жүсіптің партиясын жақтайды. Бірақ Исмайылдың еппен жүргізген саясаты нәтижесінде Жүсіп Шалкиізді сыртқа тебеді де, қарт жырау әміршісінің маңынан аулақ кетеді. Жырудың өз өмірінің соңғы кезеңін Хақназар ханның әміріндегі қазақ мемлекетінде өткізгендігі аңғарылады.

Жанама мәліметтерге қарап біз Тіленшіұлы Шалкиіз жыраудың өмір сүрген дәуірі шамамен алғанда 1465-1560 жылдардың арасы деп есептейміз.

Шалкиіз мұрасынн біздің заманымызға жеткені-600 жол шамасында. Шалкиіз - жырау, жырау болғанда өлеңмен не қарасөзбен сөйлеу бір қисап, аузын ашса болды көмекейінен күмбірлеген жыр төгіле берген жыраудың классикалық үлгісі. Дүниеде ненің болсын шегі бар, импровизацияның аты-импровизация. Ақын қанша құдіретті болғанмен алдын ала дайындықсыз, суырып салып айтылған өлеңде мін болмай тұрмайды, бұл сөз алдымен шығарманың көркемдігіне, содан соң ойлылығына қатысты. Импровизация гүлденген ортағасырлық Арабстан ақындарының өзі экспромтпен айтылған жырларын артынан жөндеп, өңдеп отырған. Сол себепті де өз поэзиясында Әбу Таммам көз тұндырар сұлулыққа, Мүтанабби теңіздей терең ойлылыққа жетті. Осы тұрғыдан алғанда, Шалкиіз туындылары жалаң импровизацияның ғана жемісі екендігіне күмән туады. Шалкиіз ислам дінін ұстанған, оның тәңірісі көк емес, алла.

Тәңірінің үйі кебені
Ибраһим-Халил алла жасапты,
Ғазырейіл жан алмаға қасап-ты.

Шалкиіздің құранға, ислам дінінің қағидаларына қаншалық жетік болғаны бізге мәлімсіз, алайда оның сауаттылығы күмән туғызбайды.

Қара сия ақ қағаз,
Дәфтерге өнер төктірдің.
Алыс жерден мөһрлі шұбар хат келсе...
Әбсінде ғалым жидырып,
Ақ кітабын жайдырып...

Шалкиіз бірталай уақ ноғайлының биі Темірдің төңірегінде болды дедік. Жыраудың Темірге арнай айтқан екі толғауы сақталған. Мұның біріншісі Темір Шалкиізді туысына, атақ-дәрежесіне сай сый көрсетпей шетке қаққан кезде бір жағы өкпе, бір жағы наразылық ретінде айтылған. Екінші толғау:

Қара бас күспен шалдырып,
Көк теңіздің үстінде
Көтеріп желкен аштырып,
Жүк тиедің кемеге,
Ниет еттің тәңірінің үйі кебеге.
Жүк тиесең-кетерсің,
Ниет етсең-жетерсің,
Жетсең тауап етерсің,-

деген сөздермен басталады. Бұл толғаудың өзіндік тарихы бар. Би Темір қау-сап қартайған шағында Мекеге қағбаға тауап етуге аттанбақ болады. Бимен арасы қырбай болып жүрген Шалкиіз әміршісінің оң тізесін қайта алу үшін қолайлы жағдайды пайдаланып қалады.

Бұл толғауларында Шалкиіз көне қазақ поэзиясындағы образдылықтың шырқау биігіне шығады. Айтылғанына төрт жарым ғасыр өткен сөздер өзінің қиыннан қиыстырылуымен, өткірлігімен таңырқатады.

Алп-алп басқан, алп басқан
Арабы торым өзіңсің.
Жазылы, алтын, қол кеске
Алдаспаным өзіңсің !

Бояуы ашық, шығыстық жолдар. Сонымен бірге таза далалық.
Соқса бір жілік сындырған,
Көк қоянның қос құлағын тұндырған,
Көгілдірдің жез қанатын сындырған,
Тегеурінді болат темірдің
Тегеуіріні өзіңсің !
Айдынды көлге қол шауып
Тоғызын соғып ұшырған
Қу сұлтаны саһарсың,
Саһарыңа сайлау қаусырған
Боз сұңқарым өзіңсің !

Жыраудың Темірді мадақтауы фантастикалық дәрежеге, табынуға дейін жетеді

Білерді білмес не демес
Сұлтан ием, сен менің

Бармай тапқан қағбамсың !

Толғаудың бір жерінде жырау өзінің биге борыштар екендігін, осы атақ, дәрежеге соның арқасында жеткендігін айтады. Бірақ Шалкиіздің Темірді мадақтауы оның өзіне оң қарағандығынан ғана емес. Жырау Темірді (әр ісінде тура) (жұрт иесі), әділ әмірші деп есептейді. Шалкиіздің ойынша Темір - жұрт тірегі, елдің берекесі, ол алыс сапар-хаждан оралғанша (артында қалған көп халқы) тозғындап кетпек (жұртқа бір лайық ие жоқ). Сондықтан да жырау хажға бару парыз еместігін еске салып, құдайдың шын парызы-қарауындағы халыққа рақымды, әділетті әмір жүргізуі екендігіне Темірдің көзін жеткізбек болады.

Жығылғанды тұрғызсаң,

Жылағанды уатсаң,

Қисайғанды түзетсең,

Тәңірінің үйі бәйтолла,

Сұлтан ием, қарсы алдыңда жасапты !

Шалкиіз орта ғасырда өмір сүрді. Өз заманының салт-санасы оған да жат емес, өз ортасының моралі-ол үшін қасиетті.

Сен алтынсың-мен пұлмын,

Сен жібексің-мен жүнмін,

Сен сұлтансың-мен құлмын,-

дейді ол Темірге.

Темірдің ата-тегі нашар адамдарды көтермелеп, өзінен жоғары ұстағанына заманының мораліне берік Шалкиіз шыдай алмайды.

Жақсыңнан мені кем көрдің

Жаманыңмен тең көрдің !

Бұл адамдар, әрине, Шалкиізден ақыл-парасат жағынан да кем. Ескі салтты-аталыны сыйлауды бұзған күннің өзінде Темір осы жағына ден қоюы керек еді деп есептейді жырау. Сондықтан әрі салауатты батыр, әрі қабырғалы би Шалкиіз бұған көңісі келмейді, өзінің шын кейпін танытады.

Ал Шалкиіз шығармаларының өзіндік ерекшелігі-ондағы философиялық толғаныстардың молдығы.

Рас, жаңа тұрпатты әдебиеттің рухы бойына сіңген бүгінгі күннің оқырманына

Асқар, асқар, асқар тау,

Асқардан биік тау болмас,

Басына балапан шырлап ұшып қона алмас,

Бүркіттен қыран құс болмас,-

Баулуы жетпей бөлі алмас,

Бидайықтан алғыр құс болмас-

Бұйырмаса екеу түгіл бір де алмас,

Сұңқардан сұлу құс болмас-

Қауырсыны қатпай ұша алмас,-

деген сияқты жолдар бос ділмарлық болып көрінуі де мүмкін. Жыраудың кейбір пікірлері-біз үшін қарапайым ақиқат, ал оның кейбір сөздері

кұрғақ мораль сияқты ғана әсер қалдырады. Алайда, Шалкиіз бен екі ортада төрт жарым ғасыр тұрғанын естен шығаруға болмайды.

Шалкиіз-новатор еді. Ол қазақ поэзиясындағы философиялық бағыттың негізін салды. Бұл тұрғыдан алғанда Шалкиізді қазақтың барлық жырауының атасы деуге болады. Өзінің философиялық афористік поэзиясы-толғауларда Шалкиіз ойлылықтың, көркемдіктің шыңына шықты. Қиыннан қиыстыру, нақтылық, ықшамдылық, ойнақылық, сонымен қатар тереңдік-Шалкиіз поэзиясының ерекшелігі.

Дүниеде тұрақты, мәңгілік ештеңе де жоқ дейді жырау. Әлем бір қалыпта тұрмайды, бәрі фәнилік, бәрі өткінші. Бірақ осы пікірлерінен автор сопылық қорытынды шығармайды,-өмір қысқа екен, бұл жалған басы жұмыр пенденің бәрінен де өтеді екен, демек, осы аз ғұмырды дүниедегі бар қызықты тегіп көріп думандатып өткізу керек. Осыған қарағанда жырау ислам дінінің кейбір қағидаларына онша берік болмағанға ұқсайды.

Әйткенмен, Шалкиіз шектен шығып кетпеуді уағыздайды. Әр пенде ақырын жүріп, анық басуға тиіс-асқанға тосқан.

Ұзын жолдың үстінде
Оралып ойнап тұрған
О дағы бір құба арланға жолығар !
Сөйлегенде сөзі аузына симаған,
Еріккенде қызыл тілін тимаған
“ақбытлы сол жаман,
О-дағы бәр пәлеге жолығар !

Тусытың бәрі бірдей емес, жақсысы бар, жаманы бар.

Жайыңды білген қарындас,-
Ол қарындас, һәм жолдас,
Жайыңды білмес қарындас-
Өзі дұспан, өзі қас.

(Көрінгеннің бәрі бірдей кісі емес), (қырға шықпас жаманның) барынан да жоғы игі. Ондайлардан қашан да аулақ тұрған мақұл.

Жауынды күні көр жүрме-
Жар жағасы тайғақ-ты,
Жаманға жақыным деп сыр айтпа,-
Күндердің күні болғанда
Сол жаман өз басыңа айғақ-ты !

Бұдан төрт ғасырдан астам бұрын жасаған жыраудың көптеген пікірлері күні бүгінге дейін ескірмеген.

Алып, алып ал сақын,
Аңдып жүрген дұспандан жүз сақын,
Күле кіре күңіреніп
Шыққан достан мың сақын,-

деп насихаттаған Шалкиіз досқа адал, дұшпанға мейірімсіз болуға шақырады.

Дұспанға белінді шешіп инанба,
Инантып тұрып өлтірер.

Жатты өз етсең-(басың жазымда қалмақ). Адам үшін ең қымбат-өз ортасы, туған жері.

Алма мойын сам үйрек
Көлді тастап қырға ұшса
Ана Еділден көксеген
О-дағы бір тарланға жолығар.

Балладада (ноғайлының Ер Шобан деген батыры біраз жолдастарымен Қабардыдан... жылқы алады). Шығармадағы оқиғаның Қабарды жерінде болуы-тарихи шындықтан алшақ емес. Шалкиіз заманында Қабарды, Кубань, Солтүстік Кавказ-талай тайпалар қақтығысқан, ұрыс-соғысы мол жер еді. Қазақтың көптеген тарихи жырларының қаһарманы белгілі Қазы мырзаның Қабардыға жасалған жорықтардың бірінде қаза тапқаны мәлім.

Жылқысын алғызған Биғазы көп әскермен ер Шобанның артынан қуып жетеді.

Саф арғымақ сайлаған,
Найзасына жалау байлаған.
Қабардының Биғазы
Жүйрігіне шыдамай
Желіп шықты көк тауға...

Эпостағы ескі традицияның жөнімен екі батыр сөз қағысады. Сонда Шобюан қоқан-лоқы жасап, өз тобының ішінде ноғайлының атақты батырлары бар екендігін айтады. Құр бопсаға шыдамаған Биғазы ұрыспай жылқысын тастап, кейін қайтып кетеді.

Шобан 14 адамның атын атап, әрқайсысына арнайы сипаттама береді.

Ал дегенде аларға,
Алып жерге саларға,
Алқалаған ауыр қолдар тоқтарға
Арыстанбекұлы Сұлтан бар.

Жырау туғызған навқыл сөздердің талайы мақал-мәтелге айналып, Шалкиіз сөзі ретінде емес, ата-баба мұрасы-халық мақалы ретінде жұртшылық санасына сіңісті болып кетті.

Әркімге-ақ таныс:

Ақылсыз достан
Ақылды дұшпан артық,
Жаманнан туған жақсы бар,
Адам айтса нанғысыз.
Жақсыдан туған жаман бар,
Бір аяқ асқа алғысыз,
Жақсылардың өзі өлсе де сөзі өлмейді,-

сияқты мақалдар алғашқыда Шалкиіз аузынан шыққан еді.

Сөз соңында жоғарыда айтылған барлық пікірімізді қорытамыз: Шалкиіз-қазақ әдебиетінің тарихындағы өзгеше құбылыстағы тұлға.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Шалкиіз туралы қандай мәліметтер бар
2. Шалкиіздің би Темірге айтқан толғауының шығу себептері

3. Шалкиіздің ерлік туралы шығармасы қайсы
4. Жырау поэзиясындағы афоризмдер
5. Шалкиіз бен Махамбет поэзиясының үндестігі неде

Әдебиеттер:

1. М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алматы. 1992
2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алм. 2000
3. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. Алм. 1989.
4. Жинақ. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. 2004.

5-лекция: Жиёмбет жырау Бортағашұлы.

Жоспары:

1. Жиёмбет туралы мәлімет
2. Жиёмбеттің Есім ханға толғауы
3. Толғаудың тарихилығы
4. Марғасқа жырау туралы мәлімет
5. Тұрсынханға айтқан толғауы

Бортағашұлы Жиёмбет жырау Алшын руынан, көшпенділердің әскери аристократиясынан шыққан. Алшындықтар тек қазақ хандығында ғана емес, басқа Орта Азия хандықтарында да мемлекеттің тірегі, әскери күші болғаны мәлім. Самарқанд Регистанындағы Шері-Дар медресесі мен Тіллі Кари мешітін салғызған атақты Жалаңтөс баһадүр да осы Алшын руынан.

Жиёмбет-Есім ханның әскербасы батырларының бірі, әрі жорықшы жырауы. Сонымен бірге Жиёмбет-ел аузынан алынған тарихи әңгімелерге және өз шығармаларындағы кейбір сөздерге қарағанда, заманының ірі феодалы, мемлекет істерінде үлкен роль атқарып отырған қабырғалы би.

Жыраудың өмірбаяны, қай жылы туып, қай жылы өлгендігі жайында нақты деректер жоқ. Тек біздің заманымызға жеткен шығармаларындағы кейбір сәттерден, халық жадында сақталған әңгіме, жырлардан, ескі шежірелерден жырау жайында біраз мәлімет ала аламыз.

Жиёмбет (Еңсегей бойлы ер Есім) жырының басты кейіпкерінің бірі. (Сол күнде үш жүздің баласында атақты төрт батыр болар еді. Ұлы жүзде Бөгжелі елінен Жабайұлы Жақсығұл деген мерген еді. Қоңыраттан Алатау деген батыр еді. Кіші жүз Алшын ... Бортағашұлы Жиёмбет деген еді. Үйсіннен Сүлеймен батыр...) Жырда Жиёмбеттің ерліктерін суреттеуге көп орын берілген.

Қазақстан ғылымдар академиясының орталық кітапханасының қолжазба қорында сақталған шежірелердің біразынан Жиёмбеттің атын ұшыратамыз. Солардың бірінде Жиёмбет жайында мынадай мәлімет бар:

Бортоғаш батыр, Жабу, Жиёмбет батыр, Жолымбет батыр, Ақымбет Батыр, Байбақты баты, Әйтiмбет батыр, Жауын батыр, Дат батыр, Қара батыр, Салман батыр, Сырым батыр.

Тағы бiр шежiреде Жиёмбет-Кiшi жүздiң ескiде өткен аузы дуалы биi делiнедi.

Тананың ұраны-Жиёмбет. Атақты Сырым батыр да жауға шапқанда өз атасы Жиёмбеттiң атын атап шапқан.

Әрине, шежiреге күмәндануға болады. Әсiресе, сөз арыға-қазақ халқының және қазақтың белгiлi ру тайпаларының шығу тегiн баяндауға барғанда. Бұл жерде шежiре аңызға айналып кетедi. Алайда, бергi уақыт, берiде жасаған кейбiр тарихи адамдардың ата-тегiн баяндауға келгенде-шежiре сенiмдi, нақты деректер бередi. Мәселен, бiз Абайдың әкесi, оның әкесi, оның әкесi, т.т. кiм болғанын тек кәрiқұлақ қарттар берген мәлiметтерден ғана бiлемiз. Және бұл-бiзде ешқандай күмән туғызбайды.

Жiгiтке ата бiлмек фарыз деген,

Мойынында жүрмесiн қарыс деген,-

деп жазған едi бiр кезде Нұржан ақын. Тiптi қазiргi кездегi орта буындағы адамдардың iшiнде өз ата-тегiн тарата алмайтындар сирек ұшырасады. Бұл түсiнiктi де. Ол кезде (жетi атасын бiлмеген-жетiмдiктiң салдары) деп есептеледi. Моңғол-түрiктердiң тарихын жазған атақты Рашид-ад-Дин былай дейдiҮ

(Моңғол-түрiктер өздерiнiң ата-тегi жайлы шежiреге айрықша мән бередi. Олар бұл шежiренi, тiптi тiлi жаңа шыққан жас балаларының да құлағына құйып қояды... Сондықтан, өз руының шежiресiн бiлмейтiн, өзiнiң ата-тегiн тарата алмайтын адамдар мүоде ұшырамайды... Бұл-естен кеткен ескi замандардан күнi бүгiнге дейiн сақталып келе жатқан салт).

XIII ғасырда осылай болған. XIX ғасырда да солай болды. Орыс этнографы Н.А.Аристов мұндай шежiрелердiң қазақ арасында, тiптi, жазба түрiнде де кездесетiндiгiне назар аударған-ды.

Кiмнен кiмнiң туғаны бiрнеше буынға дейiн ұмытылмай сақталуы нәтижесiнде алынған диаграммалардан кейде кейбiр адамдардың үрiм-бұтағы өсiп, рулы елге айналғандығы анық көрiнедi.

Әрине, қазақ шежiрелерiн зерттеу-өз алдына бiр мәселе, бiздiң мақсатымыз-кейбiр шежiрелерде Жиёмбет атының ұшырасуына селқос қарауға болмайтындығын ескерту ғана.

Есiм ханның қабырғалы билерiнiң бiрi болған Жиёмбет қарапайым көшпендiлер қатарынан емес, қолынан билiк кетпеген дала феодалдарының ұрпағынан екендiгi аңғарылады. Халық аңыздарының және шежiренiң айтуынша, Жиёмбеттiң арғы атасы-Ноғайлыдан шыққан атақты Алау батыр—Алау-XVI ғасырдың алғашқы жартысында жасаған, тарихқа белгiлi адам.

Жиёмбеттен қалған ең елеулi мұра-оның Есiм ханға толғауы.

Толғаудың туу себебi жайында айтылатын әңгiменi келтiрейiк.

Қалмақ тайшаларының бiрiнен Есiм ханға сыйға бiр сұлу қыз жiберiлген екен. Оған Жиёмбеттiң iнiсi Жолымбет батыр қызығып, барар жерiне жеткiзбей жолдан тартып әкетiптi. Хан алдына кесе көлденең тұрғаны үшiн Жолымбет әуелде iнiсiне қатты наразы болған екен, артынан тентектiгiн

кешіріп, татуласыпты. Енді Есім хан ағайынды екеуіне де қысым көрсетуді ойлайды. Мұны білген Жиёмбет бір реті келген жерде ханға осы толғауды айтыпты.

Толғау 7-і буынды жыр ағымы үлгісінде келеді. Көркемдік құралдарға онша бай емес, көбіне-көп қолданылатыны-теңеу.

(Қайратым қанша қатса да),-деген сөздерге қарағанда шығарма жыраудың жасы ұлғайыңқырап қалғанда туындығы көрінеді. Біздің алдымызда-ештеңеден именбейтін, талай көксоқтаны көрген кәрі тарлан. Ол ханға тым батым сөйлейді.

Еңсегей бойлы ер Есім,
Есім, сені есірткен
Есіл де менің кеңесім !
Ес білгеннен Есім хан

Қолыңа болдым сүйесін,
Қолтығыңа болдым демесін !

Есім қазақ тарихындағы ең жауынгер, ең әлуетті хандардың бірі еді. Ол жайындағы аңыз әңгімелер, тіпті көршілес халықтардың да жадында сақталған. Сондықтан Есімге мұндай сөздер айту әмірші алдында үлкен еңбегі, беделі бар адамның ғана қолынан келер іс екені өзінен өзі түсінікті. Ел әңгімелеріне қарағанда, Жиёмбет-Есімді ақ киізге салып хан көтерүшілердің бірі, оның барлық жеңісті жорықтарының қаһарманы. Әсіресе, жыраудың батырлығы ерекше сөз болады.

Менім ер екемді көргенсің,
Әуелден бірге жүргенсің.
Дегенімді қылғансың
Қайратымды білгенсің,-

дейді Жиёмбеттің өзі де. Қайраты қайда көрінгені, қандай ерліктер жасағаны жайында айтпайды, тек өзін мадақтаумен ғана шектеледіҮ

Менім ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс менен аюдай,
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайыңдай.
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре мен жайындай
Періктігімді сұрасаң,
Қарағай мен қайыңдай.

Жыраудың теңеулерді өзін қоршаған реалдық ортадан ағандығы көрінеді. Жөнсіз шалқу жоқ. Сондықтан өте әсерлі шыққан.

Жиёмбеттің бата сөйлеп отырғанының тағы бір себебі-оның жалғыз еместігінде, артында күшті руы, белді батырлары тұрғандығында. (Мен өлсе құнсыз кетер деме сен), - дейді ол Есімге. Інісі Жолымбет батырға арнаған жырындаҮ (Хан жалғыз да біз үшеу), - деп өздерінің көптігін, білектілігін айбар етеді. Сүйеніш тұтары - немере інісі Байбақты батыр. Байбақты-батыр Сырым батырдың алтыншы атасы, Торғауыттарға қарсы соғыстың қаһарма-

ны. Ел жадында сақталған әңгімелерге қарағанда Байбақты батыр Жем мен Жайық бойын қалмақтар босатқан. Бұл-тарихи шындыққа сәйкес келеді. Оңтүстік-Шығыс Сібірден Батысқа ауған қалмақтар Ұлы Ноғай ордасын талқандап, күш-қуаты кемеліне келіп тұрған кезде, 1635 жылы көктемде ханзада Жәңгір бастаған қазақ әскерлері Хо-Урлюк тайшаның ұлысын шабады. Бет қарай алмаған Хо-Урлюк Жем бойындағы орнығып қалған қонысын тастап, Жайықтан ары өтіп кетеді. Осы оқиғадан соң Жем және Жайықтың сол жағалығы қайтадан қазақ руларының көші-қонына айналады.

Жиембет өмір сүрген дәуір - қазақтардың сыртқы жауларға қарсы қаһармандық күресінің дәуірі-тін. Бұл кездегі ең басты дұшпан Жоңғардан шыққан қалмақтар еді.

XVI ғасырдың аяқ кезінде қалмақтар қазақ хандығына тәуелді болды. Інісі Ораз-Мұхамедтің тұтқындалуына байланысты Тәуекел ханның Москваға жіберген елшілігі жайындағы материалдарда Тәуекел (қазақ пен қалмақтың ханы) аталған. Москваға келген қазақ елшісі Құл-Мұхамед Ораз-МұхамедкеҮ (Ағаң Тәуекел өзі қазақтарға хан болды да, інісі Шахмахметті қалмақтарды билеуге отырғызды— қазір екі орта қатар, аралас-құралас көшіп жүр),-дейді. Бұл жайдың қаншаға созылғанын білмейміз,-XVII ғасырдың екінші он жылдығында қайта күшейген қалмақтар өздерінің жортуылдары мен көршілерінің тынышын ала бастайды— қазақтар мен қалмақтардың арасындағы қақтығыстар күн санап көбейе береді.

Қазақтардың ойраттарға қарсы XVII ғасырдағы күресі - көбіне жеңісті, сәтті болып отырғанмен де аса тынымсыз, елдің тынышын кетірген ауыр күрес еді. Осы кездегі оқиғалардың кей бірінің елесін Жиембеттің Есімге толғауынан да көреміз.

Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Соқыр бурыл байталға
Сонда бір жайдақ мінгенсің..
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Қаланың қасы бүлгенде
Хандар қалаға қалған
Сұлтандар суға салған
Қаз мойынды ханша
Қалада тұрып жылаған...

Есім хан тұсында қалмақтар мен соғыс 1620, 1627, 1628, 1635 жылдар болған. Осының бәрінде де қазақтар жеңіске жетеді. Жоғарыдағы үзіндіден қалмақтардың аңдаусызда шапқаны және бұл жолы қазақтар үлкен бірінішілікке түскендігі көрінеді. Соған қарағанда Жиембеттің еске алып отырғаны - қалмақтардың 1620 жылғы жорығы болуға тиіс. Бұл жолы қалмақ тайшалары қапыда соғу үшін Есімге бітім, тыныштық жайындағы ұсыныстар мен елші жіберед де, кенет қазақ ауылдарына бас салады, көп жұртты қырғынға ұшыратады. Алайда, қазақтар көп ұзамай есін жиып алады да, қалың әскер шығарып, қалмақтарды харап етеді. Жоғарыдағы сөздеріне қарағанда Жиембет те осы оқиғаның куәсі болған, және сол соғыста көзге түскенге ұқсайды.

Толғаудың тарихи екендігін аңғартатын тағы бір дерек - ондағы ханды кемсіте айтылған: (тас қалаға жан сақтап), - деген сөздер. Есім хан заманында қазақ хандарының ордасы қалада - Түркістан болғаны мәлім. Ал қалада тұру ол кездегі қазақтардың ұғынуынша онша қызығарлы тұрмыс емес: көшпендінің стихиясы- самал жел ескен боз селеулі кең дала, бұл-ханға да, қараға да тән қасиет. (Біз-сахаралық көшпенділерміз. Бар байлығымыз-жылқыда. Оның - терісі киіміміз, еті - тамағымыз, ал биенің сүтінен ашытылатын қымыз - шарбатымыз... Біздің жерде бау-бақшалар да, сәнді сарайлар да жоқ), - деген екен Моғолстанның әмірі Сұлтан - Сейітке қазақтың ханы Қасым. Және соны мақтаныш тұтқан да сияқты. Жиёмбеттің мемлекет ішіндегі, халық алдындағы беделі қаншама жоғары болғанмен, оның хан мен тартысының аяғы насырға шабады. Сірә, конфликтінің түп-төркіні Жолымбеттің тентектігін де ғана жатпаса керек. Шындығында бұл - өзін жартылай болса тәуелсіз күйде ұстағысы келген ірі феодал мен мемлекет басында отырған, ел бірлігіне ұмтылған әміршінің арасындағы күрес еді. Халық жадында қалған аңыздардың айтуынша, тартыс Жиёмбеттің жеңілісі мен тынады. Жыраудың өз өмірін қуғында, астана Түркістаннан аулақ, шалғай жерде аяқтағандығы аңғарылады.

6-лекция: Марғасқа жырау

Жоспар:

1. Жырау туралы мәлімет.
2. Жыраудың негізгі бағыты.

Бір орталыққа бағынған күшті мемлекет құруға тырысқан Есім ханның өз мақсатын орындау жолында жеке ұлыс-тайпалардың хандары мен ірі феодалдарының қарсылығын тойтарып отыруына, кейде қантөгіске баруына да тура келді. Есімнің жолына кесе-көлденең тұрғандардың бірі-Қатаған, Шанышқылы руларының ханы, Ташкентті билеуші Тұрсын еді. Тәуелсіз әмірші болғысы келген Тұрсын Есімнің қалмақтарға қарсы жорыққа кетуін пайдаланып қазақ ауылдарын шабады. Көп жұртты харап қылады. Бұл оқиға халық санасында үлкен із қалдырған. (Еңсегей бойлы ер Есім) жыры Тұрсын ханның ел шабуы жайында былай дейді:

Қырғын салды қазаққа
Самалын құдай оңдады.
Кезіккендер қырылып,
Алды-артына аңдады.
Қара жерді қандады,
Буаз қатын кез келсе,
Шіні тіліп жайлады.
Бас қамынды анасы,
Шырылдап жылап баласы,
Бесіктер қалды жол-жолда,
Найзамен түйреп жамғарды.
Өлікпенен бөгеді,

Қыр мен адыр, сайларды.
Ошаң етер адам жоқ,
Сансыз көрді пайданы.

Бұл-ағасына інісі пышақ ұрған соғыс еді. Көп ұзамай-ақ кезек Қатағандарға келеді. Ызақор, дұшпанына мейірімсіз Есім жорықтардан орала салысымен Ташкентті шауып алып Қатағандарды қырғынға ұшыратады. Тұрсын ханның өзін өлтіреді. Бұл оқиға, Абылғазы баһадүр ханның айтуынша, 1627 жылы болған.

Есім ханның батырларының бірі, әрі жорықшы жырауы Марғасқаның біздің заманымызға жеткен бір өлеңі осы оқиғаға байланысты туған. Ел әңгімелерінің айтуынша, Есім хан тұтқиылдан шауып Ташкентті бір-ақ түнде алған екен. Есім ханның жауынгерлері Тұрсын хан жатқан сарайды қорушы күзетшілерді у-шусыз жайғастырып тастайды. Енді ішке кірмек болған Есімнің қасындағы әрі батыр, әрі жырау Марғасқа: (Тақсыр, сіз тұра тұрыңыз, мен барайын)-деп сарайға енеді. Тұрсын бейқам, ұйқыда жатыр екен. Марғасқа қарусыз ханды байлатып алады.

Байлатардан бұрын ханның кеңірдегіне жалаң қылышты төсеп тұрып оятып алып, Марғасқа былай дейді:

Ей Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын !
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңірісіп жатырсың.
Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың !
Алтын тақта жатсаң да,
Ажалы жеткен пақырсың !
Еңсегей бойлы ер Есім
Есігіңде келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды !

Бұл жырдан Марғасқаның от тілді, өжет, аса талантты ақын екендігі аңғарылады. Өлең Марғасқаның халық әңгімелерінде айтылатындай шындығында да жауынгер, жорықшы жырау болғанын көрсетеді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Жиёмбет қандай ортадан шыққан
2. Есім ханға толғауында не айтылады
3. Марғасқа туралы не білесің
4. Тұрсын ханға толғауы қандай жағдайға байланысты айтылған
5. Есім хан кім болған

Әдебиеттер:

1. М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алматы. 1992

2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алм. 2000
3. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. Алм. 1989.
4. Жинақ. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. 2004.

7—лекция: Ақтамберді жырау Сарыұлы

Жоспар:

1. XVIII ғасырдағы тарихи жағдай.
2. Ақтамберді Сарыұлы туралы мәлімет.
3. Жырау толғауларының басты тақырыбы.

Тірек сөздер: XVIII ғасыр тарихындағы жаңа бетбұрыстар, Ақтамберді туралы мәлімет. (Күлдір-күлдір кісінетіп) толғауының мазмұны, ерлік, батырлық туралы толғаулары.

(Тауарих хамсаның) айтынша, Ақтамберді ойраттармен күрес дәуірінде қазақ қолының басында жүрген аруақты ерлердің бірі. Ол атақты -Қара Керей Қабанбаймен бірге Найманның рубасы көсемі, әскербасы батыры. Сонымен қатар Ақтамберді жортуыл жыршысы, әлуетті жырау да болған.

Ақтамберді- әкесі Сары мен шешесі Сырбикеден жалғыз туады. Сары - Найман Сыбан ішіндегі орташа ғана дәулеті бар, қақ-соқта жұмысы жоқ момын адам екен. Сондықтан да ол өз малы өз қызығына жұмсай алмай. ағайын-туғаннан зорлық-зомбылықты көп көреді. Бұл күн сүйеніші, жанашыры жоқ жас бала Ақтамбердінің де басына туады. Алайда. жүрегінде от бар болашақ жырау жасымайды, өзіне, ата-анасына теперіш көрсетушілерден именбей, реті келген жерде көңілдегі сөзін айтып салатын болады. Жырау өзінің алғашқы туындыларын осы шамада, 10-11 жасында шығара бастайды. Ақтамбердінің бұл кездегі өлеңдері мұң, зар, жалғыздыққа налу түрінде келеді.

Жағалбай деген ел болар,
Жағалтай деген көл болар,
Жағалтайдың жағасы
Жасыл да байтақ ну болар.
Атадан алтау туғанның
Жүрегін бастары
Алтынменен бу болар,
Атадан жалғыз туғанның
Жүрегін бастары
Сары да жалқын су болар,
Жалғыздық ,сені қайтейін!

Бала сонымен қатар ертең-ақ (жасы он беске жетіп, кеңеске кірер) күн туатынын, болашақтан үміті зор екендігін жырға қосады. Міне, осы өлеңдерді құлағы шалған қара жүрек ағайындарының бірі Жангөбек Ботағара деген Ақтамбердіні қамшының астына алады. Алайда жазықсыз жас

балаға аталас туысы Бердіке ара түседі. Сол күннен бастап бғанасы қатқанғаейін болашақ жырау.

Ақтамбердінің ақындық даңқымен палуандық, батырлық даңқы қатар шығады. Алайда, ол күні кеше ғана өзіне теперіш көрсеткен ағайындарына қарсы күш жұмсауды нәмарттық деп біліп, бүкіл ел мүддесін ойлай бастайды, ру, ата намысын емес, ісі қазақтың намысын қуады.

Дұшпанан көрген қорлығым

Сары су болды жүрекке,

Он жетіде құрсанып,

Қылыш ілдім білекке,

Жауға қарай аттандым,

Жеткіз деп құдай тілекке!

Бұл-Орта Азия хандықтарымен, қалмақтармен үздіксіз соғыстар дәуірі еді. Ақтамберді қанды ұрыстардың талайына қатысады, өзінің ерлігімен, ұйымдастырғыштық, қолбасшылық қабілетіменен көзге түседі. Батырдың басынан бақ тайып, сәтсіздіктерге ұшыраған кездері де болады. Мәселен, бірде ол түрікпендерге тұтқынға түсіп, ажал пышағы кеңірдегіне төніп тұрған соңғы сәтте ғана ретін тауып қашып құтылады.

Ақтамберді жер ортасы қырықтан асқанда үш жүздің тізгінін ұстап отырған Әз-Тәуке хан дүниеден қайтады. Тәукенің көзі жұмылысымен-ақ қазақ сұлтандарының арасындағы ежелгі бақастық ашық жаулыққа айналды, үш жүздің жігі ыдырайды. Міне, осы сәтте бұдан гөрі құдыреттірек кезіндеде ел шетіне ене алмаған жоңғарлықтар қазақтарды аяусыз соққының астына алады. Ауыр күрес жылдары басталады. Ақтамбердінің осы кездегі елеулі тарихи оқиғалардың бел ортасында жүргенін көреміз.

Ақындық даңқы жас кезінде-ақ шыққанына қарамастан, Ақтамберді тіршілігінде бел шешіп өнер жолын қумаған тәрізді. Әйткенмен де, оның өз артына елеулі мұра қалдырғандығы, жырау поэзиясы тақырып жағынан да бай болғандығы аңғарылады.

Ақтамберді өзінен бұрынғы Доспамбет, Шалкиіз дәстүрін алға апарушы еді. Жырау туындылары негізінен көне қазақ поэзиясы үлгісіндегі

Түіе мойнын тұз кесер,

Жігіт мойнын қыз кесер,

Сартылдаған сары аяз

Жылқының мойнын мұз кесер.

Бұлан да бұлан, бұлан сан,

Бұланның санын оқ тесер,

Бұлаңдап жүрген жігіттің

Жомарт қолын жоқ кесер.

деген сияқты нақыл, афористік толғаныстар түрінде келеді.

Ақтамберді жырлары көшпенді қазақтардың ой, арманынан, мақсат, мүддесінен елес береді, сахара тұрғындарының өмір, тұрмыс жайлы түсінігін бейнелейді. Жыраудың кейбір толғауларынан халқымыздың мінез-құлық ерекшеліктері. болмысқа өзіндік көзқарасы айқын аңғарылады.

Мәселен, жыраудың (Күлдір-күлдір кісінетіп) деп басталатын ұзақ толғауын алайық. Қазақтар өзінің қонақжайлығымен, меймандостығымен ежелден-ақ мәшһүр. Халқымыздың бұл қасиетіне өткен ғасырларда қазақ топырағын басқан еуропалықтардың қай-қайсысы болмасын ерекше назар аударып, өздерінің шын көңілден шыққан ризашылықтарын білдіргені мәлім. Қазақтардың осы ұлттық қасиеті-қонақжайлық, меймандостық-толғаудың лирикалық кейіпкері жас жігіттің арманында ең өзекті орындардың бірін алады.

Өзім бір бөлек жайласам,
Жігіттен нөкер сайласам,
Ойпаң жерге он отау,
Қыраң жерге қырық шатыр тігіп.
Қонағымды жайғасам!
Пышақтан малым кетпесе,
Қазаным оттан түспесе,
Ауылдан топыр үзілмей,
Ошақтың оты өшпесе!
Май жемесе қонағым,
Қан жемесе барағым,
Он кісіге жараса,
Бір кісіге арнап тартқан табағым!
Халыққа атым білініп,
Шүлеңгір мырза атанар ма екеміз?

Жомарт болған, шүлен болған жақсы-ақ, бірақ бұл-кез келген қара сирақ кедейдің қолынан келе бермейді. (Ойпаң жерге он отау, қыраң жерге қырық шатыр тігіп) сансыз қонақты атқару үшін, (ауылдан топыр үзілмей), күніне он-ондап мал сойылып, қазан астынан от кетпеуі үшін мыңғыраған бай болу керек. Қазақ үшін байлық-малда. Малдың еті, сүті-тамақ та, жүні, терісі-киім – мал қазаққа көшсе - көлігі, мінсе-жүйрігі, яғни малсыз тірлік жоқ. Сондықтанда ескі патриархалдық-феодалдық қазақ қоғамында қай көшпендіің болмасын арманының асқарларының бірі-мал. Міне, бұл жай да толғау кейіпкерінің назарынан тыс қалмайды. Ол (алғайдың құба жонына сыймас) ақтылы қой, (көлге түссе көз жетпес) көк алалы көп жылқы, боздаған даусы (жаралы құдай ыңырантып, жарылған мұздай күңіреніп) күй боп төгілетін сансыз түйе жайлы армандайды, төрт құбыласы тең басқанын қалайды.

Мал... Көшпенділер үшін өмірдің қуанышы, тіршілік көзі болған осы бір тақырыпқа Ақтамберді өз толғауларында қайта-қайта оралып соға береді.

Қазақтар үшін мал асылы-жылқы екені мәлім. Ешбір халықтың әдебиетінде жылқы дәл біздің әдебиетіміздегідей дәріптелмейтін шығар. Әйткенмен де, мал атаулының, оның ішінде жылқының көшпенділер өміріндегі алатын орны жайлы Ақтамбердідей толғаған қазақ ақыны жоқ.

Аурудан асқан жар барма,
Жылқыдан асқан мал барма,
Биенің сүті сары бал,

Қымыздан асқан дәм бар ма!
Желіде құлын жусаса,
Кермеде тұлпар бусанса
Сәні келер ұйқының,
Жылқы қолдан тайған соң,
Қызығы кетер күлкінің.
Қыздың көркі құлпыда,
Жігіттің көркі жылқыда.

Жыраудың жылқы малын ерекше көтермелеуінің тағы бір мәні бар. Қолбасы батыр болған Ақтамберді сайгүлік тұлпарды ер жігіттің жан серігі, ең жақын досы деп есептейді. Сондықтанда ол:

От басар орны отаудай,
Қабырғасы халық орнаған жонсаудай,
Ор қояндай қабақты,
Қиған қамыс құлақты,
Сары мысықтай азулы,
Саптаяқтай ерінді,
Қидасын кәрі жілікті,
Омырау еті есіктей,
Ойынды еті бесіктей

Табаны жалпақ тарланды-мадақ етіп жырға қосады.

Ақтамберді қазақ тарихындағы ең қиын кезеңдердің бірінде өмір сүрді. Ол ауыр жеңілістерді, дұшпанға бет қарай алмай дүркірей қашқан босқыншылықты өз көзімен көрді. Бірақ атақты батыр, ел тірегі, орта жүздің көсемдерінің бірі қажырлы жыраудың еңсесін қайғы баспайды. Ол ойраттарға қарсы күресті ұйымдастырушылардың алдыңғы сапында жүреді, елге ұйытқы болады. Басынан таяқ өтіп, қаннан қаймыққан, бет-бетімен бас сауғалап кетуге айналған жұртқа жанқияр ісімен де, жалында жырымен де дем береді. Ақтамберді творчествосындағы ең басты сарын - ерлікке, батырлыққа шақыру, дұшпаннан именбеуге, тайсалмай шабуға жігерлендіру.

Балпаң, балпаң кім баспас
Басарға балтыр шыдамас,
Батырмын деп кім айтпас,
Барарға жүрек шыдамас.
Жалтара шапсаң жау қашпас,
Жауды аяған бет таппас,
Уа жігіттер, жандарың
Жаудан аяй көрмеңіз,

Ғазірейіл тура келмей жан алмас!

Қалмақтардан жеңіліс, ата-мекен - шығыс облыстар мен Жетісудан айрылу, көптеген рулардың жау табаны астында қалуы бүкіл қазақ халқының қабырғасына қатты батқан еді. Жұрт дұшпаннан кек алар, жау қолында қалған ескі қонысты азат етер күн тууын аңсады. Өз заманының талабын, өз ортасының тілек мүддесін білдірген Ақтамберді исі қазақ болып атқа конуды, дұшпанға соққы беруді армандайды.

Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күренді мінер екенбіз,
Күдеріден бау тағып,
Кіреуке тон киер ме екенбіз,
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығыршығ торғай көз
Сауыт киер ме екенбіз!
Қоңыраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,
Жау қашырап ма екеміз!

Жырау өз арманына жетеді: сақал-шашын ақ қырау басып, қартайған шағында ол талай жеңістердің куәсі болады, туған жердің бір бөлегі иесін қайта тапқан күнді де көзімен көреді. Жау қолынан азат етілген шығыс облыстарға қазақ рулары қайтара қоныс аударған кезде ата мекенді жатырқап қалған жұртты орнықтыру жолында қарт батырдың белсенді қызмет атқарғандығы аңғарылады. Ол тіпті, өз қол астындағы елді отырықшыландырмақ болып, егін де салғызады. Шыңғыс, Аягөз, Қарақол өңірінен Ақтамберді қаздырыпты дейтін тоғандардың жер болып кеткен орындарын әлі де көруге болады.

Ақтамберді тоқсан үш жасында дүние салыпты. Туған жердің топырағын мәңгі жастанар алдында айтқан толғауында жырау өзінің өмірлік мақсаты тегіс орындалғанына ризашылығын білдіре келіп, (батырларша оққа ұшпай, төсекте жатып тек өлгендігін) арман етеді.

Ақтамбердінің мазары қазір Семей облысы Абай ауданының шегіндегі Шет өзенінің бойындағы Құндыздағы Қос деген жердегі Жүрек Жота деген төбенің басында тұр.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. XVIII ғасыр қазақ халқы үшін қандай кезең болды?
2. Ақтамберді туралы қандай мәліметтер бар?
3. Ақтамберді толғауларының басты тақырыбы не?
4. Ақтамбердінің жорықшы жырау екенін қайсы толғауларынан байқаймыз?

Әдебиеттер:

1. М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алматы. 1992
2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алм. 2000
3. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. Алм. 1989.
4. Жинақ. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. 2004.

8-лекция: Тәтіқара ақын

Жоспары:

- 1.Тәтіқара ақын туралы мәлімет
- 2.Тәтіқараның ерлік, батырлық туралы толғауы

Тірек сөздер: XVIII ғасырдағы қазақ тарихындағы жаңа бетбұрыстар. Тәтіқара ақынның жорықтағы өлеңдері. Абылай ханға айтқан толғауы. Толғауларының тәрбиелік мәні.

XVIII ғасырда жасаған қазақ ақын-жырауларының ішінде ең мәшһүрлерінің бірі - Тәтіқара. Халық әдебиеті қазыналарын жазбай танитын Шоқан кезінде Тәтіқара жырларына да назар аударып, оның бір өлеңінің жолма-жол тәржімасын да жасаған болатын.

XVIII ғасыр әдебиеті жайында сөз болса Тәтіқараның аты ат алмай қалмайды. Жұртшылық санасындағы Тәтіқара - қазақ халқының тарихындағы қиын кезеңдердің біріндегі сырт жауларға қарсы күрестің ұраншысы, өз отандастарын басқыншылырмен қайтпай ұрысуға шақырушы жауынгер ақын, жортуыл кернейшісі.

Алайда, Тәтіқараның қолда бар шығармалары ақынның дабыралы атын ақтай алмайды: олардың көлемі тым аз, көркемдік дәрежесі де айтарлықтай жоғары өре де емес.

Тәтіқараның сүйегі - Сарыкөл маңындағы Уақтан, Уақ ішінде Қалмак деген атадан. Ақынның туып-өскен жері - қазіргі Қостанай облысының Урицкий ауданының территориясы. Алайда ақынның саналы өмірі түгелдей дерлік Абылай ханның төңірегінде өткен сияқты. Ел аузындағы сөздерге қарағанда , Абылай хан жаугершілікке аттанғанда Тәтіқараны қасынан тастамайды екен.

Әрине, кез келген ақын жортуыл жыршысы бола алмайды. Аумалы-төкпелі заманда жорықтағы жауынгерлер арасында жүрген ақынның басы жау найзасына шаншылып кетуі де мүмкін. Сол себепті бұл ретте ақындық қана емес, жүрек те керек. Ақын қаруы көбіне өзге жұртпен бірдей - шашақты найза— домбыра - жаугершілік арасындағы тыныштық сәттерде, сарбаздар қонаға не дамылдауға тоқтай қалған кездер де ғана қолға алынады— ал кейде қарбалас сәттің өзінде-ақ, жауынгерлер қатары бұзылып , еңсесі түскенде олардың рухын көтеру үшін, жігерлендіру үшін ақынның дауыс көтеруі қажет болып қалады. Тәтіқараның бізге жеткен шығармалары көбіне осындай реттерде айтылған.

Бірде Абылай ханның жортуылда жолы болмапты. Өкшелеген жаудан құтылуға айналғанды алдынан өткел бермес тасыған өзен кездеседі. Жұрт

ұйлығып қалыпты. Бәріне де харап болу хаупі төн еді. Сонда Тәтіқара суырылып шығып:

Қамыстың басы майда, түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы болат найза.
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.
Бөкейді айт Сағыр менен Дулаттағы,
Дербісәлі Маңдайды айт қыпшақтағы
Өзгебатыр қайтса да бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт Уақтағы
Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт
Жігіттік ерлікті айтсаң Бөгембайды айт,
Найзасының ұшына жау мінгізген
Еменалы Керейде ер Жабайды айт, _

дегенде, аты аталған батырлар ақынның соңынан тасып жатқан өзенге түсе бастапты. Бұлардың артынан қалың қол да еріп, судан аман өтіпті.

Тәтіқара Шоқан тәржімалаған жыры да осындайда айтылған. Абылай бастаған қазақтар саны көп, күші басым қытай әскерлерімен табан тіреп ұрыса алмай, шегінуге мәжбүр болады. Жауынгерлердің еңсесі түсіп кеткенін көрген Тәтіқара бір жағы күйінішпен, бір жағынан жұрттың рухын көтеру үшін табан астында суырып салып, жырлап қоя береді.

Бұл жырдың түпнұсқасы біздің заманымызға жекелеген үзінділер түрінде жеткен.

Кебеже қарын, кең құрсак
Артық туған Абылай
Көтере көр бұл істі
Көп қытайдың жылқысы
Тұрымтайдай құнысты,
Жау жағадан алғанда,
Ит етекпен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ,
Әншейін еңкейе бере жылысты.
Бәсентиін Олжабай
Оны да мен ер көрдім,
Оқ жіберіп ұрысты.

Жырдың тағы бір үзiгiн Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларының арасынан ұшыратамыз. Онда өлеңнің кімдікі екені айтылмаған.

Ақыл қалмас қашқанда
Дегбір қалмас сасқанда
Баяндай ерді көрмессің

Бұрылып жауға шанышқанда.

Тәтіқара (,бас кеспек болса да тіл кеспек жоқ деген көне мақалдың жөнімен реті келгенде тартынбайтын, әділдікті көзіне айтқан турашыл, бетті ақын болған. Бұған мысал ретінде ел аузында қалған мына бір әңгімені келтірейік.

Қалмаққа аттанған батырларға еріп Абылайдың тұңғыш ұлы бала жігіт Жанбай да кеткен екен ,сол сапарда қаза тауыпты. Баласының өлімі жанына батқан хан бас көтермей жатып алады.

Жаугершілік заманда өлім, қаза- әдепкі құбылыс. Ол таңдап алмайды, жалпыға бірдей. Сол жорықта жалғыз Абылайдың ұлы ғана өлген жоқ, таоай жас қыршынынан қиылды, сол себепті ел билеп отырған әмірші тек өз қара басының ғана қайғы-зарын шегуі-кейбір шонжарлардың да, жұрттың қытығына тиеді. Сол көптің атынан Тәтіқара сөйлейді. Абылайдың кеше ғана)Түркстаннан келген ұл) екендігін, оны жұрттың өзі хан көтергіндігін айта келіп ақын:

Үш жүздің баласы
Ақылдасып, жолдасып,
Хан көтеріп еді-
Үш жүздің баласын
Бір баласындай көрмеді,
Ат құйрығын сүзіндер,
Аллалап атқа мініңдер,
Хан талау қылып алыңдар,-дейді.

Мұндағы бір назар аударарлық жай-үнемі хан қасында болған Тәтіқараның бұл жолы оған қарсы партияны жақтауы. Әрине, жоғарыдағы сөздерді айтқызған ақынның батылдығы ғана емес,-артында)тәңірісі(тұр. Алайда осының өзі-ақ Тәтіқараның үнемі тура басуға тырысып отырған адам екендігінің айғағы іспеттес.

Тәтіқараға қатысты бізге белгілі мәліметтер осындай. Әрине, импровизатор ақын туғызған жырлардың дені сақталмаған. Бұл- жалғыз Тәтіқараның емес, қазақтың өткендені талай талантты ақынының трагедиясы.

Тәтіқараның біздің дәуірімізге жеткен шығармалары оның үлкен сөз зергері болғандығын көрсетпейді. Бұл тұрғыдан алғанда Тәтіқара қарабайыр көп ақынның бірі. Алайда, Тәтіқара шығармалары өзінің қарбалас шақтарда, от-жалында туғандығымен, тәуелсіздік жолындағы күрестің қиын кезеңінде жұрттың руғын көтерген, елге жігер берген ұран іспеттес болғандығымен құнды. Бұл тұрғыдан алғанда Тәтіқара жырлары,-жоғалғандары да, біздің заманымызға жеткендері де, өз міндетін атқарды деп айта аламыз.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Тәтіқара туралы қандай мәліметтер бар?
2. Тәтіқара шығармалары қандай жағдайда туды?
3. Тәтіқара жырларының сол дәуір үшін құндылығы неде?
4. Тәтіқараның жырларын жаттау.

Әдебиеттер:

1. М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алматы. 1992
2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алм. 2000
3. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. Алм. 1989.
4. Жинақ. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. 2004.

9-лекция: Үмбетей жырау

Жоспары:

1. Үмбетей туралы мәлімет
2. Бөгембайға арнаған толғаулары

Тірек сөздер: Үмбетейдің Бұқарға қаратып айтқан өлеңі. Жыраудың Бөгембайға қатысты толғаулары. Бөгембай батыр туралы тарихи мәліметтер. Толғаудың маңызы.

Үмбетей мен Бұқар жырау екеуі жақын дос болыпты. Үмбетей Бұқарды қадір тұтып сыйлайды.

Ел әңгімесі былай дейді: Үмбетей Бұқарды әлденеше рет қонақ етіп, өзінің ықыласын білдірген екен, ақыры кезек Бұқарға да жетіпті. Алайда, Бұқарекеннің зайыбы қараулау адам болса керек. Тіпті, ауырған болып жатып қалады. Мұғы аңғарған Үмбетей аялдамапты. Үйден шығып бара жатқанда Бұқарға қаратып айтқан сөзі:

Үй сыртында ақра тау,
Панасы жоқ болса,
Бұл шіркіннің несі тау.
Кетеген болса түйең жау,
Тебеген болса биен жау,
Ұрысқақ болса ұлың жау,
Керіскек болса келінің жау.
Үйіндегі ұлың жаман болса,
Есіктегі құлмен тең,
Қойныңдағы қатының жаман болса,
Қаңтардағы мұзбен тең.
Қай сорлының қатыны
Күндіз ауру, түнде сау.

Осы қысқа өлеңнен-ақ Үмбетей творчествосының сыр-сипаты жайында біршама мағлұмат алуға болады.

Жыраудың философиялық -дидактикалық сарындағы толғау жырлары сақталмаған. Біздің түсінігіміздегі Үмбетей бейнесі Бөгембай батырдың есімімен байланысты. Жыраудың даңқын шығарған да осы туындылары.

Үмбетейдің Бөгембайға қатысты екі ұзақ жыры: мұның біріншісі- Бөгембайды жоқтау да, екіншісі- Бөгембай өлімін Абылай ханға естірту.

Қанжығалы Бөгембай батырдың аты кімге болмасын жақсы таныс. Ол- Жоңғарға қарсы күрестің қаһарманы, әлуетті батыр, атақты қолбасы, еліне еткен қызметі арқасында жұрт сүйіктісіне айналған қазақ халқының ардагер ұлдарының бірі.

Үмбетей даңқты әкесі(Алатаудай Ақша батырдан асып болат туған) Бөгембайдың өшпес образын жасады.

Баян Аула, Қызыл тау,
Абыралы, Шыңғыс тау
Қозы-Маңырақ, Қой-Маңырақ,
Арасы толған көп қалмақ,
Қалмақты қуып қашырдың,
Қара Ертістен өткізіп,
Алтай тауға асырдың,
Ақ Шәуліге қос тігіп,
Ауыр қол жиып алдырдың,
Қалмаққа ойран салдырдың,
Қабанбай мен Бөгембай
Арғын менен Найманға
Қоныс қылып қалдырдың.

Осы аталып отырған жерлер ұзаққа созылған күрестерден соң Жоңғар тауларынан шыққан ойрат тайпалары басып алған қазақтың байырғы мекендері болатын. XVIII ғасырдың орта шенінен бастап бұл қоныстар қайтадан қазаққа өтті. Осы жеңісті жорықтар кезінде қазақ қолының басында жүрген батырлардың бірі Бөгембай еді. Тек бұл ғана емес. Бөгембай- Жоңғарға қарсы күрестің қиын күндерінде қазақтар ауыр жеңілістерге ұшырап, Сайрам, Түркстан, Ташкенттердің бірінен соң бірінен айрылғанда, ақтабан-шұбырындыға ұшырап, ата мекенінен босқан кездерде еңсесі түспеген, жүрегі шайлықпаған ерлердің бірі еді. Бұл кезде Бөгембай қаламақтарға қарсы күресті ұйымдастырушылардың бірі болды. Үш жүздің хан, сұлтандары бір сәт мәмлеге келіп, бас қосып, жоңғарға қарсы соғысты қайта ашқанда, ол алдыңғы сапта шапты. Қазақтардың 1728, 1730 жылғы жеңісті жорықтарында Бөгембайдың атқарған ролі ерекше.

Сондықтан(дұшпанға қарсы оқ атқан), үрей болған қалмақты талқандаған,

Қолтығы ала бұғының
Пәйкесіндей Бөгембай,
Жалаң қия жерлерден
Жазбай түсіп түлкі алған,
Білегі жуан бүркіттің
Тегеуріндей Бөгембай,-

дүниеден көшкенде Үмбетей жырау көзінің жасын көл қылады, батырдың өлімін аза тұтады, оның тірісінде халқына еткен қызметін еске алып, марқұмды мадақтайды.

Бөгембай қабырының басында жоқтау жырын айтқан соң, жырау батырдың аманатын орындауға Абылай ханның ордасына барады, ел сүйіктісінің өлімін хабарлайды.

Бұл жыр естірту түрінде келеді. Бұрын қазаны естіртудің өзі өнер болғаны мәлім. Әдетте естіртуші қайғылы хабарды бірден тоқ еткізбей, әңгімені алыстан орағытып бастайды, алдымен тұспалдап сөйлеп, қара жамылуға тиіс адамды ауыр хабарға дайындап алады.

Үмбетей де ескі салтты бұзбайды. Жырау алдымен Абылайдың өз басынан, халық басынан өткен ауыр күндердің жайынан толғайды. Бұдан соң қуанышты күндерге келеді. жеңісті жорықтарды, ондағы батырлардың қрсеткен қайратын мадақтайды. Осыдан соң жырау дүниенің аумалы-төкпелі екенін, қазасыз пенде жоқ екендігін еске салады, әйткенмен, өлімнің артынан тағы да қуаныш болатынын, бір батыр өлсе, оның орнына тағы бір батыр туатындығын айтады. Сонымен Үмбетей өзінің қаралы хабаршы екендігін, атақты батырлардың бірі дүниеден көшкенін естірту үшін келгендігін жеткізді. Енді жырау турасына көшеді:

Ей Абылай, Абылай,
Сөзімді тыңда тағы да-ай!
Өзіңнен біраз жасы үлкен,
Дөмпеш таудай басы үлкен,
Жасыңда болған сырласың,
Үлкен де болса құрдасың,
Сексеннен аса бергенде
Қайрылмас қаза келгенде
Батырың өлді - Бөгембай!

Ұзақ жырдың түйіні осында. Жырау өз мақсатын орындады: қаралы хабарды есіртті. Енді қайғы хабаршысы азалы адамды жұбатады, көңілін бекітеді. Бұл - манағы дүниенің баянсыздығы жайындағы сөздердің жалғасы іспеттес.

Жыламай тыңда, Абылай,
Жараға жақсы қасқарар,
Ойбайлап жаман бас салар.

Осы тамаша жыр батамен, тілекпен, халыққа бақыт, береке, тыныштық тілеумен аяқталады. Бұл жолдардың өзі аруақты батыр Бөгембайды жоқтау зарына, адам көңілін иітерлік әсерлі сөздерге толы.

Көзіңнің жасын тия көр,
Жақсылық бата қыла көр,
Тағы да талай бақ берсін,
Бөгембайдай жас берсін!
Бөгембай сынды батырдың
Береке берсін артына-ай,
Сабыр берсін халқына-ай,
Жасаған ие жар болып
Бейіште нұры шалқығай!

Бөгембайдың нақты туған, өлген жылдары белгісіз. Үмбетей жырынан көрінетіндей, батыр Абылайдың (1710-1711) көзі тірісінде, сексеннен аса бергенде дүние салған. Және батырдың Абылайдан (біраз үлкен) екенін білеміз. Тағы бір дерек - Бөгембай өлімінің Абылайдың қырғыздарды

талқандауынан соң болуы. Абылай бастаған қазақтардың қырғыздарды ауыр жеңіліске ұшыратуы - 1770 жылы. Бөгембай өлген кезде бұл оқиғаға біраз уақыт болғандығы көрінеді.

Соған қарағанда Үмбетейдің Бөгембай атына байланысты жырлары XVIII ғасырдың 70-жылдарының орта шенінде туған деп шамалауға болады.

Үмбетей шығармасы жырау кеңінен толғаған себепті әдепкі салт өлеңнің көлемінен шығып кеткен. Жырдан сол кезде болған тарихи оқиғалардың біразының елесін көреміз. Жырдың бас жағында Абылайдың жайы, оның (Сарыарқаны жерім деп, қалың қазақ елім деп) Үргеніштен келігендігі, алғашында Төле бидің түйесін бағып жүргендігі, ер жетіп бұғанасы қатқан соң, ойраттармен күрес дәуірінде көзге түскендігі айтылады.

Жиырма жасың толғанда,
Қалмақпен соғыс болғанда,
Алғашқы бақты тапқанда
Шарыштың басын қаққанда,
Қанжығаңа бас байлап,
Жау қашты деп айғайлап,
Абылайлап шапқанда...

Сол сияқты Абылайдың Ташкентте қалмақ тұтқынында болуының жайы сөз етіледі. Қазақтардың сырт жауларға қарсы жасалған сәтті жорықтарының кейбірі еске алынады. Сол замандағы дұшпанды мұқатқан Қара Керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгембай, Сары, Баян, Сағымбай сияқты батырлардың ерлігі мадақталады. Мұның бәрі бізге ел жадында сақталған тарихи әңгімелер мен поэмалардан да белгілі.

Осыларға қарағанда Үмбетейдің Абылай және XVIII ғасыр батырлары жайындағы жырларды туғызушылардың бірі болғандығы көрінеді.

Айтылмаш жырда Бөгембай атынан көрі Абылай аты көп аталады. Жырау Абылайды идеалдық герой деп есептейді, оны мадақтайды, ал Абылай заманы ғасырдың алғашқы жартысындағы қалмақ шапқыншылықтары, үздіксіз соғыстардан соң туған тыныш заман, қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған кез ретінде бейнеленеді.

Батыры ханға сай болды,
Елің жалпақ бай болды,
Қыс қыстауы тау болды,
Жаз жайлауы көл болды,
Салқын сары бел болды,
Елге лайық ер болды,
Сарыарқа деп таңданып
Өзге жұрт аңсар жай болды.

Үмбетей - тынысы кең жырау. Оның өз жырларында ел тұрмысы үшін маңызды мәселелерді көтеріп, жауды мұқатқан батырлардың ерлігін мадақтап отырғандығы көрінеді. Үмбетей шығармалары форма жағынан алғанда бай болмағанымен, аса көркем келеді. Жыраудың ұйқасқа ерекше көңіл бөлгендігі аңғарылады, өлең жолдары көбіне-ақ үш буыннан үйлеседі.

Міне, осы жоғарыда айтылғандардың бәрі Үмбетей жырауды XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі деп есептеуге негіз береді.

Сұрақтар мен тапсырмалар.

1. Үмбетейдің Бұқарға арнаған өлеңінде не айтылады?
2. Бөгембайға қатысты жырлары туралы не білесің?
3. Үмбетейдің өлеңдерін жаттау

Әдебиеттер:

1. М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алматы. 1992
2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алм. 2000
3. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. Алм. 1989.
4. Жинақ. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. 2004.

10-лекция: Бұқар жырау Қалқаманұлы Жоспары

1. Бұқар туралы мәлімет.
2. Жырау шығармаларының зерттелуі
3. Бұқардың Абылайға арнаған толғаулары
4. Бұқар өлеңдерінің тақырыптары
5. Бұқар жырларының көркемдік ерекшелігі

Тірек сөздер: Жырау туралы мәлімет. XVIII ғасыр әдебиетіндегі ең көрнекті тұлға - Бұқар жырау. Жыраудың шығармаларын жинастырған Мәшһүр Жүсіптің айтуынша Бұқар Арғын ішінде Тортуыл Қаржастан шыққан. Бұқардың әкесі Қалқаман - батыр болған көрінеді.

Заманының бізге бір табан жақын тұрғанына, өмір сүрген дәуіріндегі көптеген тарихи оқиғалар халық жадында жақсы сақталғандығына қарамастан, қазақтың ескіде өткен басқа ақын-жыраулары сияқты Бұқар өмірі қақында да біздің білеріміз тым тапшы. Жыраудың теған, өлген жылдары жайында да нақты деректер жоқ. Оған қанша жасаған адам екені де белгісіз. Қолда бар бірден-бір нақты мәлімет - жыраудың Абылайдан (1710-1781) бұрын туып, соң өлгендігі.

Қазір Бұқардың туған, өлген жылдары 1693-1787 деп көрсетіліп жүр. Ал бұл - ой-жотамен, солай шығар-ау деген долбармен алына салған сан. Бұқар 1683 жылы туды деудің ешбір қисынға келмейтінін дәлелдеу онша қиынға түспейді ол үшін ақылдылықтың да, алғырлықтың да қажеті жоқ.

Абылайға арнаған толғауларының бірінде Бұқар:

Күнінде мендей жырлайтын
Тоқсан үште қария
Енді де саған табылмас,-

дейді.

Бұл сөздер Абылай өлген 1781 жылдың өзінде-ақ айтылды дейікші. 1781-ден 93-ті алыңыз, сонда 1688 қалады... Яғни Бұқар қазір көрсетіліп жүрген 1683-тен 5 жыл бұрын туған болып шығады. Бұл - әдебиет тарихымен айналысушы кейбір ғалымдарымыздың өз ісіне қаншалақ жауапты, қаншалық мұқият қарайтындығының тағы бір айғағы іспеттес.

Бұқардың өте көп жасап, әбден қартайып өлгендігі күмін туғызбайды. Біздің қолымыздағы Бұқарға қатысты ең ескі деректің бірі Тәуке ханның атымен байланысты. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда Бұқардың Тәуке тұсында-ақ ордадағы белді би, батагөй ақсақалдардың бірі болғандығы аңғарылады.

Әз-Тәуке ханның сүйікті ұлы өліпті дейді бір әңгіме. Хан аза тұтып, бас көтермей, ас ішпей жатып алыпты. Ұлы жүзден ҮйсінТөле би, Орта жүзден Қаз дауысты Қазыбек би, Кіші жүзден Қаражігіт би барып көңіл айтқан екен, Әз-Тәуке жұбанбапты, қайғысы басылмапты. Сонда қаралы ханның көңілін делбеп, басын сүйеп ас ішкізуші Бұқар жырау болады. Бұқардың осы рет те айтылған жыры сақталған.

Ханымыз отыр аһ ұрып,
Халқыңыз отыр бас ұрып...
Сабаны әкел ордаға,
Құран оқыт молдаға,
Ханның өзі түзік деп,
Орынсыз сөзді жолдама.
Бұрынғы өткен бәрі өлді,
Қарсы болма аллаға.
Төле, Қазыбек кісіміз
Жақсы, жаман, кішіміз,
Бұл сөзіме түсіңіз,
Дәміңізді ішіңіз.
Риза болсаң құдайға
Түзелер сонда ісіңіз.

Осы сөздердің өзінен-ақ Бұқардың Тәуке алдында өтімді, беделді адам болғандығы аңғарылады. Тәуке 1718 жылдар шамасында дүниеден көшіпті. Яғни жоғарыдағы мәлімет Бұқардың XVIII ғасырдың бас кезінің өзінде-ақ біраз жасқа келіп қалған, қазақ хандарының сарайында ықпалды билердің бірі болып алған жан екендігін көрсетеді.

Бұқардың туған, өлген жылдарын анықтауға себі тиер деректер жыраудың өз шығармаларынан ұшырасады.

Бұқар Абылайдан көп үлкен. Ол ханға.

Сені мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің,-

деп сөйлейді.

Жырау өзінің Абылайға айтқан толғауларының бірінде ханның жас кезіндегі өмір жолын шоли келе—

Елу жасқа келгенде
Үш жүздің атының басын

Бір кезеңге тіредің,
Елу бес жасқа келгенде
Жақсы болсаң толарсың,
Жаман болсаң маужырап барып соларсың,-

дейді.

Яғни бұл сөздер айтылған кезде Абылай елуден жаңа асқан, елу бір-елу екілерде. Демек, толғау 1763 жылдар шамасында туған.

Абылайдың күшеюі де осы кез. Қазақ ССР тарихының айтуынша, Абылай -жылдардың басында -ақ Орта жүздің бірден-бір билеушісі болған. 1752 жылы атақты Көкжал Барақты Жоңғар әміршісі Цэван-Дорчжи улап өлтірген соң , Абылай алдына кесе көлденең тұрар ешкім де қалмайды. Көп ұзамай Ұлы жүз де Абылайдың қол астына қарайды. Бұқардың ханды үш жүздің басын біріктірдің деп көтермелеуі осы фактіге байланысты болса керек.

Аталмыш толғаудан Бұқардың өз жасы жөнінде де дерек аламыз.Жырау елу бестен арғы жастар туралы толғай келіп тоқсан беске тоқтайды да, өз басының мұңын шағып кетеді

Тоқсан бес деген тор екен,
Дүйім жанның қоры екен,
Қарғиын десең екі жағы ор екен,
Найза бойы жар екен,
Түсіп кетсең түбіне
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен,
Келмейтұғын неме екен.

Жырау адамның елуден арғы өмірі хақында онша жылы лебіз білдірмейді, ал тоқсан бесті мүлде істен алғысыз етеді, бұл жасқа келіп қажеті жоқ-ақ екен дейді. Яғни толғау айтылған сәтте оның авторы тоқсан бес жаста. Олай болса, Бұқар жыраудың 166і жылдар шамасында туғандығын көреміз. .

1781 жылы Абылай өлгенде Бұқар әлі тірі. Жырау ханды азалап, өзінің ең көркем туындыларының бірі- (Күпшек санды күреңді- Тәбияға жаратқан) деп басталатын жоқтау жырын шығарады. Бұқардың Абылайдан соңғы өмірі жайында ешқандай дерек жоқ. 113 жасқа келіп қаусап отырған қарт жыраудың өзі де көп ұзамай ажал жастығына бас қойса керек.

Мәшһүрдің айтуынша және ел аузындағы әңгімелерге қарағанда Бұқардың әкесі Қалқаман- батыр болған дедік. Батыр атағы адамға, әрине , оның байлығына, аталылығына қарап келмейді, яғни жыраудың шыққан тегі жайындағы мәселенің беті ашық қалады. Алайда өзінің жеке басының қасиеттерінің, отты тілінің арқасында Бұқар тез арада-ақ ел билеушілер тобына енгендігі көрінеді.Қаз дауысты Қазыбектер сияқты Бұқар да (қарадан шығып хан болған) өз заманының аса ыпалды билерінің бірі.

Атақты Үйсін Төле би– (Елге бай құт емес, би құт) деген екен.Өзі мыңғыраған бай Төленің бұл сөздері Бұқар заманында билердің қандай қоғамдық күш болғанын аңғартады. Бұқар заманының билері-малымен емес, сөзімен кісілікті жандар. Олардың көбі-ақ кедей болған . Бұл ретте Орманбай бидің үйіне Абылай келіп қалып, қонағасыға не соярын білмей қысылғанда айтқан—

(Хан Абылай келгенде
Тоқты сойсам жетпейді,
Енесін сойсам тоқтының,
Оның орны бітпейді,)-
деген сөздерін келтіре кетуге болады.

Бұқардың мал жиюды кәсіп етпегендігі көрінеді. Мәртебе жолын Әз-Тәуке ханның сарайында бастағанмен, сақал-шашы бурыл тартып, алпыс жасқа келген кезінің өзінде жырау қара таяқты күйінде қалған.

Бұқар малсыз адам екен деп жазады Мәшһүр. Өзіне ағайын бір байдан мінуге ат сұрапты. Бай бергісі келмей бір талай уақыт алдаусыратып жүріпті де , ақыры бір күні Бұқардың қолына екі қары бөз қыстырып құтылмақ болыпты. Сон да Бұқардың айтқаны—

(Бұқарекең біз келдік,
Ақан, Төбет байларға,
Бесті берсең семіз бер
Жаздай Бұқар жайларға.
Бермеймін деп атама,
Асауыңды матама
Шынжырынан берік тартсам,
Шамырқанып , шамданып,
Шалқасынан жата ма,
Алпыстағы Бұқардың
Сілесі құрып қата ма,
Құлдарың мен күндерің
Мерекеге бата ма.
Келіп едіп өзіңе,
Түнеукүнгі айтқан сөзіңе.
Тіпті разы болмаймын
Керегенің басында
Екі қары бөзіңе.
Бермей қалсаң осы жол,
Жолықпаймын деп ойлама
Жортуылшы ердің кезіне.)

Бұл -ақтабан-шұбырындыдан соңғы аласапыранның тұсы, атадан ұл, анадан қыз айрылып, исі қазақ күйзелген дәуір. Осы қилы заман кезінде Бұқардың шаруашылығы шайқалып , дәулеті суалған болуы да мүмкін.

Алайда көп ұзамай Абылай сұлтан көтнрілген кезде Бұқардың жұлдызы жанады. Жырау қайтадан ақ ордаға енеді, және одан өлгенінше шықпайды.

Бұқардың сүйегі қазір Баян Аулада, Далба тауларының ішінде.

Жоғарыда келтірілген кейбір деректер негізінде Бұқар жырау Қалқаманұлы 1668 жылдар шамасында туып, бір ғасырдан астам жасап, 1781 жылдың шамасында өлген деп есептеледі.

Халық (Өнер алды-қызыл тіл)десе, Бұқар - бұл мақалдың даналығын әбден ұғынған адам. Ол сөз өнерінің қиындығын да, құрметтілігін де білген. Сондықтан да жырау—

(Ел бастау қиын емес-

Қонатын жерден көл табылады—
Қол бастау қиын емес—
Шабатын жерден ел табылады.
Шаршы топта сөз бастаудан
Қиынды көргенім жоқ),-

дейді. Бірде АбылайҰ (Қазына қайда ?) деп сұрағанда, жырауҰ (Басы жеткен жігіттің екі езуі қазынаҰ бір езуі-алтын, бір езуі-күміс, аузы-қазына),-депті.

Бұқардың өзі осы қазынаны-сөз өнерін жеріне жете меңгерген еді.(Өз заманындағы жандар бұл кісіні көмекей әулие деседі екен, - деп жазады Мәшһүр Жүсіп. -Қара сөз білмейді, тек сөйлесе көмекейі бүлкілдеп жырлай бастайды екен).

Бұқар мұрасынан біздің заманымызға жеткені- 1200 жол шамасында. Бұл, сөз жоқ, жырау туғызған көл-көсір жырлардың бір бөлігі ғана.

Бұқар өмір сүрген, ескі қазақ мемлекеті әлсіреп, ыдыраған заманда әмір жүргізуші хандардың ішіндегі ең әлуеттісі Абылай еді. Абылай бір орталыққа бағынған күшті мемлекет құруға тырысты. Сондықтан да Бұқар оны өзінің армандарын жүзеге асырушы деп есептеп іс жүзінде де мейлінше қолдайды.

Абылай өз мақсатын орындау жолында бірталай табысқа жетеді. Ол 1771 жылы Түркістанда (үш алашқа хан көтеріледі)

Мемлекет істерінде өзіндік беті болған Бұқар - хан тая соқты деп есептесе, өз айтқанын орындатуға тырысады. Кеңесін тыңдамаса өткір тілмен шенеп, ақылына келтіріп, дегеніне көндіріп отырады. Хан тасыса жырау оны басып, билікке бірден ие бола кетпегенін, жас кезінде талай қиыншылықтар көре келіп, бұл күнге қарашаларының арқасында жеткенін есіне салады.

(Ай, Абылай, Абылай,
Сен мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркстанда жр едің,
Әбілмәмбет хандарға
Қызметші болып тұр едің.
Сен қай жерде жүріп жетілдің,
Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің!)

Аяз бидің тәубеден жақылмау үшін бұрынғы шоқпыт киімдерін есікке шегелеп қойғаны сияқты, Бұқар да Абылайдың өткенін ұмыттырғысы келмейді.

(Момынға келіп бек болдың,
Атаңды білмес құл едің,)-

дейді ол.

Әрине, Абылай құл емес, хан тұқымы. Алайда Бұқар осының өзін , Абылайдың (Арқар ұранды) Шыңғыс әулеті екендігін ханның артықшылығы деп есептемейді. Қазақ хандары өздерінің Шыңғыс ұрпағы екендігін мақтаныш тұтқан.

(Ата сойын сұрасаң,
Күн шуақтан пайда болған емеспе,
Хан Шыңғыстың асылы,)-

деп дәріптейді өзінің әміршісі Жәңгір ханды Жанұзақ жырау.

Ескі түсінік бойынша адамның адамдығы ,қасиеті, оның ата тегінде, әкесінің, шешесінің қандай жерден шыққан адам екендігінде. Бұқар да ана-сының ақсүйектер тұқымынан еместігін Абылайдың бетіне басады.

(Шешенді және сұрасаң,
Қай алтынның буы еді,
Оны да мен білуші ем,
Түрікпеннің төрінде
Қашып жүрген күң еді.)

Мұндай сөздер Абылай қателескенде, ру басы ақсақалдардың тілегіне қайшы әрекеттер жасамақ болғанда ғана айтылады. Әйтпесе, Бұқар көбіне Абылай саясатының жақтаушысы. Жырау реті келген жерінде ханды мадақтай отырады.

(Алтын тақтың үстінде
Үш жүздің басын құрадың,
Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың,
Әділетпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз).

Бұқар түсінігіндегі Абылай - осындай әмірші . Жырау Абылай саясатына , ел ішіндегі Абылай беделіне тамашалай қарайды, Абылай үкіметінің салтанат құрғанына масаттанады.

(Жұлдызың туды-ау оңыңнан,
Жен біткен еріп соңыңнан ,
Он сан алаш баласын
Аузыңа құдай қаратып,
Жусатып тағы өргізіп
Жұмсап бір тұрсың қолыңнан.
Ақтан болды-ау күніңіз,
Арсы менен күрсіге
Тайталасты үніңіз!)
Сондықтан да Абылай ажал жастығына бас қойғанда.
(Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан ханым-ай,
Қайырусыз жылқы бақтырған ханым-ай,
Қалыңсыз қатын құштырған ханым-ай,
Үш жүзден үш кісі құрбан қылсам,

Сонда қалар ма екен қайран жаның-ай,)-

деп зар айтқан Бұқар әміршісі дүниеден көшкен соң оның басында отырып жас төгеді, шын көңілімен жоқтайды.

(Күшпек санды күреңді
Тәрбияға жаратқан,
Қырық сан қара қалмақты

Жарлығына қаратқан.
Айбалтасын алтынменен булатқан,
Алапасын арттырып,
Арпалап атты қунатқан.
Лабашы деген бір елні
Антыменен улатқан,
Еренші мен Серенді
Тозғындатып шулатқан.
Перістесін жұрт үстінен дулатқан...)

Жырау осы ретпен Абылайдың тіршілігінде істеген даңқты істерін мадақтай еске алады. Марқұмның ерлігін, байлығын сөз етеді. Бұқармен қалған мұраның ішіндегі ең көркем туындыларының бірі болып есептелуге тиіс осы жоқтау жыр.

(Ғәділдігін Наушаруан Ғәділге жеткерген,
Жомарттығын Хатымтай Жомарттан өткерген.
Күнде меһман күзетіп,
Кесекілеп ет берген,
Имандының ісіне қарап бет берген,
Бір құдайдың дидарын
Сен көрмесең кім көрер.
Табандасқан дұшпанға
Күнінде қылыш шауып өткерген),-
деген сөздермен аяқталады.

Бұқар Абылай саясатын жақтайды. Сондықтан да ол әміршісінің күшті болуын тілейді. Абылай хандығының нығаюы, хан үкіметінің берік болуы үшін күреседі. Бірде Абылай тиімді бітімге қол жеткеннен кейін соңынен ерген батырларына рұқсат береді. Оларды Сарыарқаға қайтарады. Артынша-ақ крқандықтар қайта бас көтереді. Сонда ханның бейқамдығына ыза болған Бұқар.

(Бірі - етек, бірі жең болған
Ежелден саған ел болған
Орта жүзден кісің жоқ—
Найзасының ұшы алтын
Кіші жүзден кісің жоқ,
Енді бұған қарап тұрғанан
Басқа қылар ісің жоқ,)-

дейді.

Алайда Бұқардың Абылай хандығын нығайту жайындағы идеясы көрші жұрттарға қатер төндіру ниетінен емес, керісінше, елдің қорғаныс қабілетін күшейту мақсатынан туған еді.

(Бірлік болмай, тірлік болмас) - деген. Сырт жау соқтыға алмайтын айбынды ел болу үшін жұрттың ынтымағы, бірлігі қажет. Бұқар қазақ руларының өзара тату тұруын, мал-жан үшін, қоныс қыстау үшін бос қорқыспауды насихаттайды.

Өлетұғын тай үшін
Қалатұғын тай үшін

Қылмандар жанжал - ерегіс

Жырау дүниеде мәңгілік ештеңе жоқ екендігін, өмір күнделікті өзгерістерге ұшырап отыратынын атап көрсетеді.

Айналасын жер жұтқан
Айды батпас деменіз,
Айнала ішсе таусылмас
Көл суалмас деменіз,
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас деменіз,
Жарлыны жарлы деменіз,
Жарлы байға теңеліп,
Жайлауға жарыса көшпес деменіз...
Құландар ойнар қу тақыр,
Құрай бітпес деменіз...

Бұқар новатор еді. Ол қазақ өлеңін тақырыптық жағынан байытты. Мәселен, азғана штрихтармен тамаша суреттер жасалған мына бір жолдардың табиғат лирикасының үлгісі екендігін мойындауға тура келеді.

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұрылып ұшар жаз күні,
Боз мойынды сұр үйрек
Көлге қонар жаз күні.
Көк ала ат жаратып,
Көн дабылды байлатып,
Байлар ұғлы шоралар
Көл жағалар жаз күні
Байлар қызы бикештер
Қол бұлғайды-ау жаз күні.

Бұл туынды Абайдың атақты (Жазының) алғашқы нұсқаларының бірі деуге болады.

Бұқар өзінің кейбір жырларында ескі канондарды бұзады, өз жолын салады. Көне жыраулық поэзия көбіне өз алдына дербес, жекелеген ойларға құрылған жолдардың жиынтығы болып келетін, қаншама әдемі болғанмен құрау-құрау сияқты көрінетін— бұрынғы өткен жыраулар творчествосының әлсіз жақтары да осыған байланысты. Бұқар негізінен байырғы дәстүрді қабылдайды. Алайда, заманның озықтығы, қазақ әдебиетінің ескімен салыстырғанда біршама өскендігі, және өзінің зор таланты мен ақындық интуициясының тереңдігі Бұқарды жекелеген реттерде көне сүрлеуден шығарып жіберіп отырады. Бұқар санасыз түрде кейін Абай қазақтық еткен еуропалық поэзия үлгілеріне жақын барады.

Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де -
Қызыққа тоймас адамзат!

Әлемді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап
Қисынсыз күйге түссе де -
Өмірге тоймас адамзат!
Жақындап ажал тұрса да,
Жанына қылыш ұрса да,
Қалжырап, көңілі қарайып,
Қарауытып көзі тұрса да -
Үмітін қоймас адамзат!

Бұқардың ақындық қуатын танытатын бұл жолдар европалық лириканың озық үлгілерімен бой таластыра алады.

Осы жоғарыда келтірілген жекелеген жолдардың өзінен-ақ Бұқар жыраудың қазақ поэзиясының даму тарихында көрнекті роль атқарғандығы, әдебиетіміздің тарихындағы соқталы тұлғалардың бірі болып есептеледі.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Бұқар туралы қандай мәліметтер бар?
2. Бұқардың Абылайға арнаған өлеңдерінде не айтылады?
3. Жыраудан насихат өлеңдерінің мәні неде?
4. Бұқар - новатор ақын дегенде нені түсінесіңдер?
5. Жырау өлеңдерінен жаттау.

Әдебиеттер:

1. М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алматы. 1992
2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алм. 2000
3. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. Алм. 1989.
4. Жинақ. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. 2004.

11-лекция: Шал ақын Жоспар:

1. Шал ақын туралы мәлімет
2. Шал өлеңдерінің тақырыптары
3. Ақын поэзиясында кездесетін нақыл сөздер
4. Шал поэзиясындағы ел бірлігі тақырыбы

Тірек сөздер: Шал ақын атанып кеткен Тілеуке Құлекеұлы туралы мәлімет. Шалдың ақындық даңқының шығуы. Шалдың импровизациямен, экспромтпен айтылған өлеңдері. Ақынның адам өмірі, өмірдің мәні, фәни мен бақи, дін мәселелері жайындағы өлеңдері.

Қазақ әдебиетіне қатысты мақалаларының бірінде Шоқан (Менің бабам Абылай ханның замандасы, Арғын Атығай ішінде Бәйімбет табынан шыққан Шал ақын қазақ халқының тегі, қазақ халқын құраған рулар жайлы аңыздар-

ды жинақтап, тамаша эпос жасады), - дейді. Осы азғана сөздерден Шалдың өз дәуірінің даналығын бойына сіңірген кең тынысты, қуатты ақын болғандығы аңғарылады.

Шал ақын атанып кеткен Тілеуке Құлекеұлы қазіргі Көкшетау облысының территориясындағы Азат темір жол станциясының төңірегінде дүниеге келген.

Шалдың шешесі - (Ұлы жүзде ханнан кем қадірленбеген) атақты Үйсін Төле бидің қызы екен, ал әкесі Құлеке сырт жауларға қарсы күресте көзге түскен сол замандағы атақты батырлардың бірі болған.

Шалдың алғаш ақындық даңқы шығуы - он бес жасында

Құлеке батырдың ағасынан қалған Күреңкей деген аты бар екен. Соны Абылай ханның балаларының бірі бір жорыққа сұрап мінеді де, тақымына жаққан соң айтқан уақытында қайтармай, сіңіріп кетуге айналады. Құлеке қасына Тілеукені ертіп, атын алмаққа ордаға келеді.

Хан Құлекенің шаруасын білген соң : (Өзің батыр Құлекесің. Басқан ізің мал. Сонша жерден бір тайдың соңынан келгенің қартайғаның -ау)деп күліпті. Әңгіме сонымен аяқсыз қалады— ауылда алтыбақан екен. Тілеуке де ойында болып, жастармен бірге ән салып, өлең айтып түнді сауықпен өткізеді.

Қараша күз екен, таң ата ауа салқындап, бұлыңғыр тартып, жауын жауыпты. Мал өргенде бір арық тоқты сазға түсіп, үй сыртында әудем жерде жатып қалса керек . Сыртқа шыға қалған хан оны көреді де, шапан жамылған күйі сілбіреген жауын астында тоқтыны арқалап суықтан тасалау-ау деген бір талдың түбіне әкеп тастайды.Мұны тілеуке аңдып қалған екен.

Күн көтеріле жұрт оянып, қонақтар жүруге айналғанда хан: (Балам, түндегі жеке шыққандауыс сенікі ме деп жорыдым, бізде ондай әнші жігіт жоқ еді, кәне, екі-үш ауыз лебізінді естірте кет)- деген екен, Шал өлеңді қоя беріпті:

Өлеңге тоқтамайды Шал дегенің,
Болмайды қойға пана тал дегенің.
Жалаң аяқ, жалаң бас тоқты арқалап,
Хан ата, қалай екен мал дегенің!?

Сыйлайды ханымыз деп үлкен, кіші,
Біреудің хақын жемес жақсы кісі.
Тақтағы хан, таптағы биді еңкейткен,
Хан ата, қалай екен малдың күші!

Хан жығынды болыпты дейді. Тұлпарды қайырып, жетекке деп тағы бір ат қосыпты. Бірақ Құлеке батыр қатты жабырқап қайтыпты: балам батыр болама деген үміт кесілді, Шалдың ақын даңқы тарап кетті.

Енді Шал өнер жолына түседі.

Он бесте тартып міндім аттың жалын,
Сол кезде айтқан сөзім от пен жалын,

дейді ақын қартайыңқыраған кездегі өлеңдерінің бірінде. Жарып салма тура, әзілқой, күлдіргіш, әрі әнші Шал жұрт сүйіктісіне айналады. Онсыз

той, онсыз жиын өтпейді. Топ алдында көсіле жыр төгіп талай таңды атырады. Кейін төсектен бас көтере алмай жатқанда кешегі қамсыз күнін жоқтап ондаған өлеңдер шығарып, о дүние, бұ дүние, дін, ахирет қақында толғаған Шал жас ғұмырын думанмен, сауық-сайранмен өткізген.

Асу-асу арыстадым,
Қайда дүбір бар болса қалыспадым.
Кешегі жас батырлар, қайран жақсы,
Алдында хан-қараның қарыштадым,-
дейді ақын.

Бірақ ол кездегі шығармалары, - жоғарыдағыдай белгілі оқиғаларға байланысты жолдар болмаса,- көп сақталмаған.

Шал өзі туралы тағы бір жерде былай дейді:

Жиырмаға келген соң
Жын қуалап ақтадым,
Жиырма беске келген соң
Жақсыларды жақтадым.
Отыз жасқа келген соң
Әр ісін сүйіп мақтадым.
Қырық жастан асқан соң
Артық айтқан сөздерім,
Сенен де пайда таппадым.
Елу жасқа келген соң
Пірдің сөзін сақтадым,
Алпысқа жақын келген соң,
Өлімнен хабар жетер деп,
Тәубе қылып тоқтадым.

Шаруаға қырсыздығының, пәруайсыздығының салдарынан әкеден қалған дәулетті ұстап тұра алмай кедейшілікке ұрынған, тіпті жоқшылықтың тақсиретін тартқан ақын өлеңді дүние табу, тамақ асыраудың құралы деп қарамаған. Өзі кедей болса да тіленшіленіп, мал үшін жағын жалдап, тілін безеу-Шалға жат.

Жаратқан барша жанды пәруардігер,
Өзімдей фэндаларға фэнда қылма.

Шал тіпті байлық, малдылық қажет деп те есептемейді. Мал-дүниеқоңыз адамға қадірлі, ақынның бір басына екі шекті домбыра жетеді, өлмес қорек болса жарайды.

Мың жылқылы байлардан несі кейін
Оразасын үйінен ашқан кісі.

Сондықтан Шал өз өмірінде малдыға көз сүзбей, биліктіге бас ұрмай кеткен. Әрине, мұндай әр адам жалынуды да, жағынуды да білмейді. Он бесінде қаһарлы ханның бетіне тайсалмай тура қарап, көңіліндегі сөзді айттып салған Шал өмір бойы өз дегенімен жүріп өткен, кезі келген жерде ешкімнен именіп тілін тартқан емес.

Бір дауда Абылай хан төңірегіндегі белді билердің бірі Күлен шешенге:

Төрт ауылдың бір биі Күлен шешен,
Төренізді тура бер құдай десең,

Өлсең де қабірінде тек жатпайсың
Төре беріп біреуден пара жесең,-
дейді Шал.

Тағы бір жерде Баспай деген байға айтқаны мынадай сөздер:

Басеке, мал жануар басқа бітер,
Қына шөп секілді ол тасқа бітер.
Үйінен ит жаланып шықпайтұғын
Өзіңдей жатып ішер насқа бітер.

Алайда осыған қарама-қарсы мағынадағы: біреуді жөнсіз мақтаған, дәріптеген, жағынып-жарамсақтанған өлеңдер Шалда жоқ. Халық оның тайқи сөйлегенін білмейді. Шал артында қалған мұра елеулі-мың жарым жол шамасында. Соның ішінде ақынның адамдығына кір келтіретін бір шумақта ұшырата алмайсыз. Бұл -Шалдың арлы ақын, азамат ақын болғандығының белгісі, жырларының халықарасында кең тарауының. есімінің өз елінде сүйіспеншілікпен аталуының бір сыры.

(Мен өзім талай сөзді хатпен жазғам),- дейді Шал бір өлеңінде. Бұған күмәндануға бізде ата - бабаларымыздың әліпті таяқ деп білмеген надан екендігіне нық сенгенімізден туған сымпыс скептицизмімізден басқа ешқандай негіз жоқ.

Шал бірде қонған үйінің әрі ақын, әрі ақылды, ибалы қызына риза болып былай дейді:

Пайдамды тигізермін келсе шамам ,
Қолыңа ал ойланып қағаз-қалам,
Ақынның аса зерек әңгімесін
Жиып ал үлгі қылып тегіс тәмәм
Ақын бол бөгелмейтін тіл мен жағың,
Жазудан тоқталмасын он саусағың
Артылып алапатың абыройлы
Күн сайын аса берсін өнер бағың.

Ел аузында тағы мынадай әңгіме бар. Көршілес рулардың біріндегі бір ақын қыз Шалға ойын үшін өлеңмен сәлем хат жолдайды:

Базардан алып келген сауыр кебіс,
Естимін Шал ақынды еміс-еміс.
Біздерге ноғай деген дерт шығыпты,
Айтып бер дағуасын, емін тегіс.

Ноғай қотыр деген кесел көбіне адамның терлегіш, жөнсіз жерлерінен шығады екен. Шал хат арқылы жосықсыз қалжыңға орай анайы жауап қайырады.

Дін мұсылман, кәләм шариф араласатын көптеген өлеңдеріне қарағанда Шалдың шынында да сауатты, ислам дінінің қағидаларын біршама жетік білген, өз заманы үшін білімдар адам болғандығы байқалады. Шығармаларының біразын , әсіресе ғақылияларын, қазақты, қазақтың барлық руларын таратқан, хандар генеологиясын баяндаған шежіре-эпосын қағазға түсіруі ықтимал. Бірақ ақынның мұндай қолжазбалары не жойылып кеткен, не әзір ғылымға белгісіз.

Шалдың бізге жеткен шығармаларының дені-импровизациямен, экспромтпен айтылған өлеңдер. Бұл тұрғыдан алғанда Шал-ақын, ақын болғанда қазақ ұғымындағы ақын. Қазақтың бұрынғы өткен барлық импровизаторлары сияқты Шалға да өлеңмен, я қарасөзбен сөйлеу бір қисап болғанға ұқсайды. Мәселен, Шал бір үйге келсе, үй иесі әйел сабын қайнатып жатыр екен, кәрі ақынды елей қоймайды. Сонда сақалын сыйламағанға кейіген Шал табанда:

Сабының сақар болсын дені, келін,
Көрмедің шыбын құрлы мені, келін.
Жұрт сыйлаған басымды күлге, теңеп.
Жаярмын талай жерге сені, келін,-

депті.

Шал бірде ел аралап жүріп Кіші жүз Молтыр бидің үйіне қона қапты. Би ақын атына сыртынан қанық екен, әйткенмен сынамақ үшін есіктен бір көтерем, көкжақ тоқтыны көрсетіпҮ(Шәке, бата қылып жіберіңіз)-дейді.Сондағы Шалдың батасыҮ

Енесі жануардың иеген бе,
Көп қойдан шөп қақтығып тимеген бе,
Антұрған қатын сауып қақтаған ба,
Болмаса қойшы оңдап бақпаған ба,
Алты ай жаздай бір теңі келмей жүріп,
Молтыр би бізге арнап сақтаған ба, алла акбар!

Шалдың тапқырлығын, төкпе ақын екендігін көрсететін мысалдардың талайын келтіруге болады. Мұндай шумақтарды ақын кезі келген жерде ытқытып тастап жүре берген.

Әйткенмен, Шалдың өзінше біршама көңіл бөлген тақырыптары бар. Ол - адам өмірі, өмірдің мәні, фәни мен бақи, дін мәселелері.

Адам өмірін жас кезеңдеріне байланысты суреттеу-түрік халықтары поэзиясында Хожа-Ахмет Яссауи заманынан бері келе жатқан әдіс. Шал да бұл тақырыпқа бірнеше өлең жазған, олардың көпшілігі ақынның қартайған, бойынан қуат кетіп, ауру болып ұзақ күнді төсекте жатып өткізген кездерінде туғанға ұқсайды. (Елу - ердің жасы, жетпіс-оттың басы, сексен - шоқтың қасы),-деген сияқты бірер шумақты тапмақты сөздер де, кейбіреулері адамның туғанынан өлгеніне дейінгі өмір жолын тұтас қамтитын ұзақ өлең.

Ақынның ерекше қызыға қарап, көзі жасаурай жырлайтыны-қайғысыз, қамсыз,бұ дүниенің күйкі, күйбең тірлігінен аулақ сәби шақ.

Бір жаста, екі жаста бесіктемін,
Бес жаста тәңірі берген несіптемін,
Алты жаста қайыңның тозыңдаймын,
Жеті жаста ойпаң жер бозындаймын,
Он жасымда сүт емген қозыдаймын...

Бұдан соң тұрған белдер - бозбалалық , жігіттік дәурен, қазақтың халық өлеңдерінде дәріптелетін қайтып келмес жиырма бес, жігіт ағасының жасы отыз, отыз бес.

Жиырма деген жасым-ай,

Көлге біткен құрақтай,
Отыз деген жасым-ай,
Таудан аққан бұлақтай...

Бұл бір соққан желдей есіп өткен қызық дәурен. (Қынаптағы қылыштай)
қырықтан соң күрк-күрк жөтелген, ақ таяқты ақбас кәрілік жетеді.

Кәрілік жарасады сәніменен,
Оның сәні келеді малыменен,
Жолдасы арқа жылтар, аяқ сипар,
Жұмсақ төсек, тәтті тамақ бәріменен.

Шал қазақтың ескі патриархалдық қоғамының қаймағы бұзыла қой-
маған заманында өмір сүрген. Ол қазақтың алты бақан алауыздығын, қазақ
руларының қоныс үшін, қыстау үшін, кейде тіпті ежелден келе жатқан ескі
кектің жөнімен өзара иттей таласып қырқысуын көрді. Сондықтан ол адам-
ның қасиетінің бір белгісі-бірлікке, ынтымаққа ұмтылушылықта деп біледі.
Ағайын татулығы-ел ырысы.

Ағайының көп болса,
Бірлігі оның бек болса,
Жамандық жер кез келсе.
Бір-біріне сеп болса...

Үгіт-насихат түрінде жазылған өлеңдер, таза ақыл беру, үлгі айту
тұрғысынан келетін шумақтар ақын творчествосында баршылық. Олардың
көпшілігі жаман не, жақсы не деген мәселенің төңірегін құрылған.

Жамандар өзін өзі зорға балар,
Бір өзінен басқаны төмен санар.
Жақсылар ағын судай, асқар таудай.
Жаймалап қайда жақсы орын алар.

Шал қазақ өлеңін тақырыптық жағынан да байытты. Оған дейін де
ешкім де:

Қазаққа пайда мынау: малын бақсын,
Отқа жайып, суарып, бағып-қақсын,-

деген сияқты шаруашылыққа, тұрмысқа байланысты жайларды өлеңге
қоспаған болатын.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Шал ақын қай дәуірде өмір сүрген?
2. Ақын өлеңдерінің басты тақырыптары қандай?
3. Үгіт-насихат түріндегі өлеңдеріне мысал келтірің

Әдебиеттер:

1. М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алматы. 1992
2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алм. 2000
3. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. Алм. 1989.

12-лекция: Көтеш ақын Жоспары:

1. Көтеш ақын туралы мәлімет
2. Көтеш - импровизатор
3. Көтеш ақынның айтыстары

Тірек сөздер: Көтеш ақын туралы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің зерттеулері. Ақынның алғаш ақындық даңқының шығуы. Көтештің экспромтпен айтылған өлеңдері. Ақын өлеңдерінің тақырыптары.

Көтеш - қазіргі Павлодар облысының территориясында туып өскен. Сүйегі Арғыннан, Арғын ішіндегі Сүйіндіктен тарайтын Сексен аулынан.

Болашақ ақын бала кезінен-ақ атағы шығып, ауызға іліне бастайды. Оның алғаш көзге түсуі - Абылай хан алдында.

Көтеш өлеңдерін жиыстырған Мәшһүр Жүсіптің айтуынша, бірде Абылай құныкер болып, қарашылармен арасында үлкен дау шығады. Сонда ешкімге белгісіз бала жігіт Көтеш сөзге көлденеңнен араласып, өз руы атынан ханнан өлген кісісі үшін құн төлеуді, ал тұтқында отырған адамын босатуды талап етеді:

Абылай, Ботақанды сен өлтірдің,
Есіл ер жазығы жоқ неге өлтірдің!?
Хан басың қарашыңмен даулы болып,
Үстіне ақ орданың қол келтірдің!
Абылай, күйіп кетті салған қалаң,
Мейрамға не еді сенің жапқан жалаң.
Жанайды дәл бүгін күн босатпасаң,
Болады ертең жесір қатын-балаң!

Арғыннан тараған бес Мейрамнан ру намысын жоқтап үш мыңдай адам атқа қонған екен, Абылай ұрысуға шыдамайды, өлген кісінің құнын, оған қоса көп айып төлейді.

Көтештің өмір сүрген дәуірін анықтауға себі тиерлік осы оқиғаның қай жылдары болғанын дөп басып айта қою қиын. Сөз жоқ, айтылмыш дау Абылайдың ресми түрде Орта жүз бен Ұлы жүзге қабат хан болып жарияланып, билігі де, әскери қуаты да күшейген кезден (1770ж.) көп бұрын шыққан. Мәшһүр Жүсіп баяндаған оқиғадағы бізге қажетті тағы бір дерек - бұл кезде Қаз дауысты Қазыбектің жоқтығы— ханға қарсы аттанғандары бастаушы оның ұлы Бекболат би болады. Ал Қазыбектің 1763 жылдар шамасында 97 жасында дүниеден кешкені белгілі. Яғни айтылмыш оқиға 60-жылдарда болғандығы аңғарылады.

Сонымен, жоғарыдағы деректерге сүйеніп Көтеш ақын 1745 жылдар шамасында туған деп айта аламыз.

Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда Көтеш 73 жасында дүние салыпты. Енді бір деректерде басқа сан айтылады, бірақ олардан да ақынның қартайынқыраған кезінде өлгендігі көрінеді.

Халық жадында Көтеш жайында сақталған әңгімелердің бір алуаны - оның қазасы төңірегінде.

Көтеш өлең айтып ел аралап жүрген кезінде жапан түзде төрт ұрыға кез болады. Ұрылар аударып атын алып, енді өзін өлтіргелі жатқанда қарт ақынның:

Жолыңды айт, ей төрт жігіт, ел болғайсың,
Төртеуің көк байталға тең болғайсың,
Кінәсі жоқ Көтешті тонап алып,
Айдабол мен Күдікке жем болғайсың,-
деген бір ауыз өлең айтуға ғана шамасы келіпті.

Кейін Сексен елі Көтешке іздеу салады. Іздеушілер бір ауылда балалардың осы өлеңді айтып жүргенін естіп, сол арқылы айыпкерлерді табады. Көтештің руы ақындардың өлімі үшін құн даулап алыпты.

Енді бір әңгіменің айтуынша, Көтеш айтысқа түсіп жүрген кезінде тір руды, оның басты адамдарын қатты сөгіп жамандаған екен. Кейін сол жаққа бара қалғанда, сол елдің байларының бірі ақынды ұстатып алып, өлесі қылып сабап, байлатып қойыпты. Көтештің қазасы осы жолы болған екен. Ақынның байлаулы тұрғанда айтқан өлеңі былай басталады:

Алдымнан алты пұшық анталады,
Тілге келмей біреуі балталады.
Осы ауырудан сірә жан қалмас білем,
Балтасы тиген жері қанталады...

Елінен шыққан іздеушілер Көтешті кімдер өлтіргенін осы өлең бойынша табады. Құн даулап, ердің өз басы жүз жылқы, өнері жүз жылқы деп екі жүз жылқы алыпты.

Сонымен, Көтештің өлімі қақындағы әңгімелер бір-ақ нәрсеге саяды, ол - ақынның кісі қолынан өлуі.

Көтеш - импровизатор.

Халқымыздың әдеби мұралары жайында құнды еңбектер қалдырған А.Е.Алекторов өзінің бір мақаласында импровизаторлар жайында айта келіп, олардың ақындық қуатына, өлең шығарғыштық қабілетіне таңырқайды. Қазақ ақындары кез келген тақырыпқа, ешқандай алдын ала дайындықсыз, табан аузында өлең шығарып айта береді дейді ол.

Осы тұрғыдан алғанда Көтеш - таза қазақ түсінігіндегі ақын және күшті ақын. Көтештің бізге жеткен өледері түгелдей экспромптпен айтылған шығармалар.

Көтеш - кез келген нәрсені өлеңге айналдыра алатын ақын, және күй талғамайтын жүйрік.

Бірде жаңа жұртқа қоғанғанда, азғана қойы түнде қотанда жатпай, өре береді. Сонда Көтеш қойларына арнап былай жырлайды:

Қойым-ау, кел қойсаңшы өргенінді,
Мен айтамын көзіммен көргенімді:
Құйрығыңды бір ит-құс алып кетсе,

Сен оннан ала алмассың бергенінді.

Әйелі қазымыр, келіні шайпау болып, Көтеш қартайған кезінде от басының қызығын көре алмапты. Бірде ел көшкенде жуас атты келін мініп, қарт ақынға асау байтал қалады. Ол заманда көш жөнекей ауылдың ақсақал, қарасақалдары мәслихат құрысып, өз алдына бір бөлек жүріп отырады екен. Бір құрдасы келіп: (Ақын, жүр, көш алдына шығып аяңдай берейік),- дегенде асаудан именіп келе жатқан Көтеш қарланып былай дейді:

Қартайғанда қатының дұшпан болды,
Баласымен бірігіп қысқан болды.
Келін деген бір пәле тағы шығып,
Біреуі іштен, біреуі тыстан болды.
Қартайғанда қатының қазба дейді,
Келін менен балаға жазба дейді.
Ат болса, айғыр болса солар мініп,
Шолақ байтал қақбасқа аз ба дейді.
Бала-бала деуменен мазалымыз,
Баладан болар білем ажалымыз.
Баламызға жалынсақ жан сақтар ек,
Келін деген даяр тұр тажалымыз.

Бұл сөздерді естіген шайпау келін атасын тағы ианаттайды. Сонда ашынған Көтеш оған да өлеңмен жауап қайырады.

Жоғарыда келтірген өлеңнен Көтештің шаруасы шағын адам болғандығы көрінеді. Ел әңгімесіне қарағанда ақын өмір бойы кедейшіліктің тақсіретін тартып өтіпті. Алайда тұрмыс талқысының қатаңдығына қарамастан ол ешқашан мал үшін жағын жалдап, тілін беземеген, тіленшіленбеген. Бұл - Көтештің арлы ақын болғандығын көрсетеді.

Көтеш қартайған шағында аурулы болады. Жарлылығының және сырқаттылығының салдарынан ақынның кейде елмен бірге көшіп жүре алмай, қыстауда қалып қоятын кездері де болған. Көтештің бұл кездегі өлеңдерінен өзінің қолының қысқалығына налу, өмірге наразылық сарындарының кейбір нышандары байқалады.

Сексен ерікке қоймады-ау қалжыратып
Қайтып өлең айтармын алжып жатып,
Сексен түгіл тоқсанға болмас едім,
Үсақ турап ет берсең балбыратып,-

дейді жетімсіздіктің зарын шеккен қарт ақын. Алайда бойда қуат, жүректе от бар күн артта қалғандығын мойындап, өлімге бет бұрады:

Кәріліктің, жылы жұмсақ ас жарай ма,
Қазы, қарта, жал, жая, бас жарай ма?
Кәрілік, мұның бәрін жақтырмайсың,
Үйген топырақ, қалаған тас жарай ма!?

Өлеңге бөгелмейтін тапқыр Көтеш өз заманында талай айтыстарға да түсіп жүрген. Шал мен екеуі бізге белгілі айтыс ақындарының ішіндегі ең көнелері. Алайда, Көтештің айтыстарының дені сақталмаған. Ал сақталғандары - негізінен бірер ауыздан ғана келетін қақпа сөздер.

Көтештің біздің заманымызға жеткен айтыстарының ішіндегі ең көлемдісі - оның арсыз қызбен айтысы.

Қыпшақта ақындығымен ғана емес, өлеңде тұрпайы сөйлеуімен де (даңқы) шығып, арсыз атанған ақын қыз болған екен. Сол қыз бір тойда біріненсоң бірімен айтысып, қатарынан тоғыз жігітті жеңеді. Содан соң қарсылық білдіргеніне қарамастан жұрт қызбен айтыстыруға Көтешті алып барады.

Көтеш есіктен аттамастан-ақ қыз оның сақалының ағына қарамай:

...Қызарған екі көзі маймылдай шал,
Тұсыма қайдан менің кезің келді,-

деп бастайды сөзді. Көтеш дөрекі жауап береді. Қыз да (өткір) сөздер таба алады, енді Көтеш одан да асып түседі. Айты өстіп (дами) береді. Екі жақ өзара балағаттасуға бармайды, бірақ одан әлдеқайда тұрпайы сөздерге келіседі. Әйел мен еркектің дене мүшесінен, олардың қимыл, әрекетінен айтылмаған ештеңе қалмайды. Көтеш өлеңдерін жинастырған Мәшһүр Жүсіп айтысты аяғына дейін жазып шығуға төзімі жетпей, (мылжыңдай беріп не қылайын, ақыры алжыған шал жеңеді ғой) деп аяқтайды сөзін.

Көтештің арсыз қызбен қағысы - ескі айтыста бейпіл сөйлеудің үлгісі. Осы сөздің толық мағынасындағы импровизатор ақын болды дедік. Сондықтан да оның аузынана шыққан жырлардың дені ұмытылған. Алайда, біздің дәуірімізге жеткен шығармаларынан-ақ Көтештің XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар ақын екендігі көрінеді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Көтештің алғаш ақын атанып көзге түсуі қандай жағдайға байланысты?
2. Ақын жейында ел аузында қандай әңгімелер сақталған?
3. Көтештің суырып салма ақын болғандығына мысал келтірің

Әдебиеттер:

1. М.Мағауин. Қобыз сарыны. Алматы. 1992
2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алм. 2000
3. Жинақ. Бес ғасыр жырлайды. Алм. 1989.
4. Жинақ. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. 2004.

МАЗМҰНЫ

1-лекция: Қазтуған жырау Сүйінішұлы-----	6-8
2-лекция: Асан Қайғы.-----	9-17
3-лекция: Доспамбет жырау.-----	18-20
4-лекция: Шалкиіз жырау Тіленшіұлы.-----	22-28
5-лекция: Жиёмбет жырау Бортоғашұлы.-----	29-32
6-лекция: Марғасқа жырау-----	33-34
7—лекция: Ақтамберді жырау Сарыұлы-----	35-39
8-лекция: Тәтіқара ақын-----	40-42
9-лекция: Үмбетей жырау-----	43-48
10-лекция: Бұқар жырау Қалқаманұлы-----	49-58
11-лекция: Шал ақын-----	59-62
12-лекция: Көтеш ақын-----	63-66